

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ЕКОНОМІКИ

Кафедра публічного управління та адміністрування

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

на тему:

«Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: зарубіжний та вітчизняний досвід»

Виконав: студент магістратури за
спеціальністю 281 Публічне
управління та адміністрування
(заочної форми навчання)

**Монастирський Володимир
Миколайович**

(прізвище, ім'я та по-батькові)

Керівник: Кандидат наук з
державного управління
Кіндзерський С.А.

(науковий ступінь, вчене звання,
прізвище та ініціали)

Рецензент:

(науковий ступінь, вчене звання,
прізвище та ініціали)

Анотація

Монастирський В.М. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: зарубіжний та вітчизняний досвід. – Рукопис.

Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 281 Публічне управління та адміністрування. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. – Хмельницький, 2021.

У магістерській роботі проведено аналіз розвитку ідей громадянського суспільства, взаємодії держави та громадян починаючи з часів Античності з урахуванням впливу процесів глобалізації на етнополітичні взаємини та національну самоідентифікацію. При проведенні аналізу теоретичних підходів до цієї проблематики на Європейському континенті видно, яким чином змінювалася роль громадянської активності та ініціативності в державі залежно від історико-політичних та соціально-економічних умов конкретного періоду. Особливе значення приділяється культурі громадянської активності, оскільки у країнах, де історично сформувалися громадянська культура та культура громадянської самоорганізації, існують механізми взаємовідносини між державними та цивільними інститутами, громадяни виявляють ініціативу та відчують соціальну потребу об'єднуватися у існуючих НУО чи створювати нові; третій сектор робить значний внесок у захист права і свободи людини, у вдосконалення законодавства та розвитку правової культури суспільства.

Хоча серед вчених немає єдиного розуміння визначення та сутнісного наповнення громадянського суспільства, необхідним є факт наявності сильних інститутів громадянської самоорганізації для розвитку демократичних традицій, репрезентації суспільних настроїв, захисту громадянських свобод та формування громадянської ідентичності. Особливої актуальності інститути громадянського суспільства набувають у сучасних умовах, оскільки глобалізація, міграційні процеси та велика кількість

біженців призвели до збільшення етноконфесійного складу та культурної різноманітності багатьох країн світу. Третій сектор є дієвим механізмом для захисту прав і свобод корінних народів, етнічних меншин та біженців, а також мирного регулювання етнополітичних конфліктів та розвитку міжкультурного діалогу.

Встановлено, що розвиток громадянського суспільства в Україні утруднюється через низку причин, ключовими з яких є недовіра до влади, до поліції та ЗМІ, поширеність корупції, слабкий середній клас і великий розрив між багатими та бідними, а також висока кількість громадян, які проживають за межею бідності. Хоча в країні існують активно діючі громадські організації, їхня діяльність недостатньо висвітлюється у ЗМІ, їм не вистачає фінансування. Але при цьому в суспільстві існує високий потенціал розвитку сильних інститутів громадянського суспільства.

Annotation

Monastyrskiy V.M. Interaction of the state and civil society institutions: foreign and domestic experience. - Manuscript.

Master's thesis for a master's degree in Specialty 281 Public Management and Administration. – Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law. – Khmelnytsky, 2021.

The master's thesis analyzes the development of civil society ideas, the interaction of state and citizens since antiquity, taking into account the impact of globalization on ethno-political relations and national self-identification. An analysis of theoretical approaches to this issue on the European continent shows how the role of civic activity and initiative in the country has changed depending on the historical, political and socio-economic conditions of a particular period. Particular attention is paid to the culture of civic activism, because in countries where historically formed civic culture and the culture of civic self-organization, there are mechanisms of relationship between state and civil institutions, citizens

show initiative and social need to unite in existing NGOs or create new ones; the third sector makes a significant contribution to the protection of human rights and freedoms, to the improvement of legislation and the development of the legal culture of society.

Although scholars do not have a common understanding of the definition and essence of civil society, it is necessary to have strong institutions of civic self-organization for the development of democratic traditions, representation of public sentiment, protection of civil liberties and civic identity. Civil society institutions are becoming especially relevant in modern conditions, as globalization, migration processes and a large number of refugees have led to an increase in ethno-confessional composition and cultural diversity of many countries. The third sector is an effective mechanism for protecting the rights and freedoms of indigenous peoples, ethnic minorities and refugees, as well as for the peaceful settlement of ethno-political conflicts and the development of intercultural dialogue.

It has been found that the development of civil society in Ukraine is hampered by a number of reasons, including distrust of the government, the police and the media, corruption, a weak middle class and a large gap between rich and poor, and high numbers of people living abroad. poverty. Although there are active public organizations in the country, their activities are insufficiently covered in the media, and they lack funding. However, there is a high potential in society for the development of strong civil society institutions.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	9
1.1. Сутність та роль громадянського суспільства	9
1.2. Місце партиципаторної демократії в громадянському суспільстві	20
РОЗДІЛ 2	
СУЧАСНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА КОРДОНОМ ТА В УКРАЇНІ	25
2.1. Досвід розвитку громадянського суспільства в зарубіжних країнах (на прикладі США та ФРН)	25
2.2. Форми партиципаторної демократії в Україні	34
РОЗДІЛ 3	
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	41
3.1. Розвиток громадянського суспільства в Україні в умовах пандемії COVID-19	41
3.2. Напрями розвитку громадянського суспільства в Україні	46
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання взаємодії держави та суспільства, роль громадянської активності, міжетнічне спілкування та міжкультурний обмін знаходилися в центрі уваги мислителів та політичних діячів з найдавніших часів. Однак місце та значення цих факторів у політичних процесах на різних етапах розвитку людства були різними. Особливу актуальність ці питання набули у сучасному світі: глобалізація, розвиток технологій та засобів масової комунікації змінили вигляд як міждержавних, так і внутрішньополітичних взаємин, зробили інформацію загальнодоступною та максимально спростили можливість пересування. Переважна більшість сучасних країн є багатоетнічними та багатоконфесійними.

Сучасні умови змінили вид взаємовідносин між громадянами та державою, досі залишається актуальним питання самоідентифікації етносів, у тому числі корінних нечисленних народів, розвивається поняття держав-націй, виникають нові ідентичності, які не завжди збігаються з державними кордонами. Громадяни активно об'єднуються в організації за етнічним та релігійним принципом з метою захисту своїх прав, розвитку та поширення своєї культури, вирішення суспільних проблем конкретних етнокультурних груп, сприяння та розвитку міжкультурного діалогу, формуванні загальнонаціональної ідентичності незалежно від етнокультурної приналежності.

Безперечно, роль взаємодії державних інститутів і неурядових організацій (НУО) у світі набуває виняткову актуальність. Досвід розвинених країн показує, що взаємодія держави та етнокультурних організацій сприяють проведенню оптимальної національної політики країни та регулюванню міжетнічних взаємовідносин. Співпраця державних органів з третім сектором дозволяє делегувати частину своїх обов'язків НУО, які здатні ефективно та своєчасно вирішувати конкретні суспільні проблеми та

брати участь у регулюванні конфліктних ситуацій. Розвинені інститути громадянського суспільства виховують толерантність, сприяють зниженню ксенофобії та етнофобії, ініціюють законопроекти та беруть участь у їх розробці, сприяють збереженню етнокультурного розмаїття, розвитку етнокультур та міжкультурного діалогу, інтеграції мігрантів та біженців, є індикаторами.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Дослідження громадянського суспільства, наукове осмислення ролі громадянина у суспільстві є сферою наукових інтересів багатьох вчених, зокрема: Андрійчук Т. [3-5], Бондаренко Н. [15-16], Васильєв Г.Ю. [16], Гомоляко О.В. [20], Дем'яненко О. [25], Крисаченко В. [37], Лясота А. [39], Мельник Л. [43], Сорока С. [62], Шевченко М. [68] та багато інших.

Об'єктом дослідження є взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства як спосіб розвитку громадянської культури, підвищення відповідальності державних органів перед громадянами та більш ефективної реалізації внутрішньодержавних завдань. **Предметом дослідження** є взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства.

Мета дослідження – виходячи з наукової та суспільно-політичної актуальності та значущості обраної теми дослідження, автор має на меті виявити залежність ефективності національної політики від зрілості громадянського суспільства, культури взаємодії його інститутів з державою, політичними структурами. Ця мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- дослідити сутність та роль громадянського суспільства;
- виявити місце партиципаторної демократії в громадянському суспільстві;
- вивчити досвід розвитку громадянського суспільства в зарубіжних країнах (на прикладах США та ФРН);
- розглянути форми партиципаторної демократії в Україні;
- дослідити особливості розвитку громадянського суспільства в Україні в умовах пандемії COVID-19;

– окреслити перспективні напрями розвитку громадянського суспільства в Україні.

Теоретико-методологічна основа магістерського дослідження представлена теоретико-практичними розробками в галузі публічного управління та адміністрування, політології, загальної теорії держави та права, монографіями, публікаціями у наукових та періодичних виданнях. Це пояснюється тим, що зазначені у магістерській роботі проблеми мають міждисциплінарний характер та потребують комплексного підходу. У ході дослідження було використано методи історико-політологічного дослідження, системного та порівняльного аналізу, а також загальнотеоретичні методи: аналіз, синтез, індукція та дедукція. Емпіричною базою дослідження послужили міжнародні договори та пакти; Конституція України, закони та Кодекси, інші нормативно-правові документи та програми уряду, статистичні дані та матеріали ЗМІ.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Сутність та роль громадянського суспільства

Ідеї гармонізації відносин між суспільством та державою, створення ідеального громадського порядку почали з'являтися разом із першими державами. Громадянське суспільство (далі – ГС) є одним із можливих шляхів для досягнення цих цілей. Виходячи з цього, ідеї ГС розробляються вітчизняними та зарубіжними дослідниками як спосіб оптимальної співпраці між державними інститутами та громадянами, між різними верствами громадян, як гуманістичний фактор урегулювання їхніх відносин. Серед учених немає єдиного погляду як щодо походження ідей ГС, а й механізми його функціонування. Проте більшість вчених схильні вважати, що для формування основ ГС необхідна особиста свобода окремого громадянина.

Роль впливу громадянської активності та ступінь її залучення до життєдіяльності держави змінювалися протягом усієї історії людства, так само як і теоретичні та концептуальні підходи до його розуміння. Функції та рівень впливу активного громадянина в суспільстві та державі багато в чому визначаються актуальними проблемами тієї епохи, в якій він живе. Як зазначав німецький письменник Г. Гейне, «у всякої епохи є свої завдання, і їхнє рішення забезпечує прогрес людства» [1]. Виходячи з цього доцільно проаналізувати становлення ідей громадянської активності та цивільної самоорганізації відповідно до епохи, в якій вони виникали.

Теоретичні основи держави та ГС у тому чи іншому вигляді розроблялися ще з античних часів через призму різних ідеологій. В античному світі було закладено основи так званого ГС, яке послужило інституційним фундаментом швидкого розвитку антично-ринкової приватновласницької структури [8].

Ще на межі VII-VI ст. до н.е. у Стародавній Греції постало питання захисту прав менш благополучних селян. В Афінах розпочалися перші економічні та соціально-політичні реформи, пов'язані з ім'ям афінського політика, реформатора та законодавця Солона. Солон скасував боргове рабство, тим самим звільнивши громадян Афін від рабства, і дозволив заповідати власність не члену свого роду, чим послабив вплив могутніх пологів та створив сприятливі умови для розвитку дрібного та середнього землеволодіння. У ході реформ також було розширено повноваження Народних Зборів та створено Раду Чотирьохсот (100 представників від кожної філи). Афінське суспільство було поділено на чотири класи за принципом свого майнового стану, і кожному з класів було визначено його обов'язки: чим вищий клас, тим більше обов'язків. Таким чином, в Афінах сформувався образ вільного громадянина, який може, а й зобов'язаний брати участь у життєдіяльності держави. В епосі античності було закладено основи правової держави, середнього класу, ГС та юридичних норм для захисту прав та свобод громадян.

Особливу роль громадянина державі відзначав давньогрецький філософ і з основоположників політичної науки Аристотель (384–322 рр. е.). Філософ займався аналізом державних інститутів, політико-правових засад та соціально-культурних особливостей держави. Під державою філософ розумів політичне спілкування вільних та рівних громадян. Філософ визначив прямий взаємозв'язок між державною стабільністю та політичними свободами громадян, зазначивши, що «коли в державі багато людей позбавлено політичних прав, коли в ньому багато бідняків, така держава неминуче переповнена вороже настроєними людьми» [12]. Філософ підкреслював залежність добробуту громадянина від благополуччя держави.

Своє бачення про державу та державний правопорядок висунув Марк Тулій Ціцерон (107–43 рр. до н.е.). Римський державний діяч і правознавець писав про правову рівність, «переконався у існуванні загального природного права» [13]. Ціцерон приймав закон «як сполучну ланку громадянського

суспільства, а право, встановлене законом, однаково всім» [13]. Верховенство права, незалежно від етнічної, релігійної чи соціальної власності, також є ключовим чинником становлення ГС. Цицерон визначає взаємозв'язок між державою та суспільством так: «державою є надбання народу, а народ... поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права та спільністю інтересів» [13].

Таким чином, можна зробити висновок, що основи ідей ГС та правової держави були закладені ще в античному світі. Теоретичний розвиток ідей ГС та правової держави відійшов на другий план під час Середньовіччя. Епоха характеризується теоцентризмом філософської думки і значним впливом католицької церкви і папського престолу на всі сфери життєдіяльності країн Європи того періоду.

Людська особистість, її переваги та права стали знову актуальними в епоху Відродження та Реформації. Значний внесок у розвиток розуміння відносин між державою та народом зробив Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.). З одного боку, мислитель відокремив політику від моралі та релігії, довів принцип її самостійності, вважав, що політика має ґрунтуватися на прагматизмі та жорсткому реалізмі, з критичним підходом до людської природи. Він чітко розрізнив поняття «суспільство» та «державою». У своїй знаменитій роботі «Государ» Макіавеллі зазначав, що «у народу чесніша мета, ніж у знаті, знать бажає пригнічувати народ, а народ не бажає бути пригніченим» [14]. Виходячи з цього, мислитель надавав особливого значення волі народу, вважаючи, що «мудрому государю слід вжити заходів до того, щоб громадяни завжди і за будь-яких обставин мали потребу в государі та в державі – тільки тоді він може покласти на їхню вірність» [14].

Тема громадянських свобод була порушена французьким богословом і реформатором церкви Ж. Кальвін (1509-1564 рр.). Його вчення про приречення не поділяло ідеї пасивності та байдужості громадян, розвивало у людях ідеї підприємництва та громадянської активності. Теолог вважав

неправильним, коли вся влада (як у церкві, так і в державі) зосереджена в руках однієї людини і був прихильником відокремлення церкви від держави. Кальвін відводив державі роль захисника правопорядку та релігії. Теолог надавав великого значення свободі людини, незалежно від форми державного правління. Завданням правителя є підтримка свободи свого народу, а обмеження свободи вважалося зрадою. Однак, незважаючи на вищесказане, Кальвін не поділяв права народу на заколот, пояснюючи, що будь-яка влада від Бога, отже, поганий правитель – це гнів Божий.

Ідейним продовжувачем античної думки став англійський філософ та письменник-гуманіст, лорд-канцлер Англії Т. Мор (1478–1535 рр.). У 1516 р. вийшла відома робота Мора - "Утопія". Книга була написана під впливом роботи Платона "Держава". У книзі філософ пише про вигаданий острів Утопія, де люди живуть у справедливому суспільстві. Сама держава побудована на принципах справедливості та рівності, де немає ні приватної власності, ні грошей, де все спільне. Рівність жителів Утопії виявлялося у всіх сферах: соціальній, політичній, духовній та релігійній. Основні чесноти утопійців – освіченість, культурність, бажання працювати, турбота як про загальне, так і своє особисте благо. Незважаючи на неможливість існування такого державного порядку, філософ визначив чесноти морального суспільства, а також викрив основні вади суспільства (такі як жадібність, корупція, зосередженість влади в одних руках тощо). Чесноти утопійців, запропоновані Т. Мором в Утопії, є невід'ємними рисами для сучасного ГС.

Епоха Відродження заклала основу формування нового суспільства. Однак, становлення та розвиток сучасного суспільства відбулося у Новий час. Цей період характеризується різноманіттям думок та уявлень про світоустрій та основною спрямованістю на устрій суспільства за принципами раціоналізму, свободи та рівності.

Ролі громадянина у державі присвячені багато робіт англійського філософа-матеріаліста Т. Гоббса (1588-1679 рр.). Його діяльність збіглася з переломним моментом в історії Англії, що вплинуло на формування його

розуміння свободи, обов'язку та місця громадянина у державі. Гоббс відомий як із засновників теорії суспільного договору, тобто, він одним із перших відкрито заявив, що легітимізація влади виходить не від Бога, а від громадян, а вірність громадян має належати не конкретній особі, а державі загалом.

Гоббс сформулював поняття свободи, що відрізняється від античного розуміння. Свобода (природне право) обмежена законами, а людина поза державою перебуває у стані «війни всіх проти всіх», оскільки людина жадає задоволення потреб навіть шляхом утиску прав інших людей. Філософ писав, що «становище людини поза громадянським суспільством ... може бути нічим іншим, як війною всіх проти всіх, і під час цієї війни у всіх є право на все» [16]. На його думку, «суспільний договір» являє собою передачу громадянином частини своєї свободи та можливостей, а «той, кому підкорилися, має вже такі сили, що загрозою їх застосування здатний привести волі всіх окремих людей до єдності та згоди. Створене в такий спосіб єднання називається державою» [16]. Основною функцією держави є збереження миру та забезпечення блага народу.

Продовжив і доповнив ідеї Гоббса інший англійський філософ-теоретик Дж. Локк (1632-1704 рр.), який дав одним із перших філософське обґрунтування лібералізму. Якщо у філософії Гоббса для забезпечення суспільного договору необхідне існування єдиної влади у формі абсолютної монархії, то Локк писав про необхідність контролю держави для запобігання встановленню деспотичних і несправедливих законів і розвинув ідею необхідності поділу влади.

Філософ надавав велике значення праву людини на майно, вважав, що у природному стані люди народжуються вільними та рівними. Природну свободу трактував як «стан повної свободи щодо дій та розпорядження своїм майном та особистістю» [23]. Свобода особи та право на власність є невід'ємними правами людини, громадянин у державі не обмежений нічим, крім законів, які встановлені у державі за загальною згодою. Теорія Локка про невід'ємні права людини досі є основою більшості досліджень,

присвячених ідеям ГС. Сам філософ бачив ГС як «міську громаду, де більшість становлять дрібні та середні власники» [23].

Поворотним етапом розвитку європейської цивілізації, що вплинув на історію розвитку всього людства, вважається XVIII–XIX ст. Це період двох взаємозалежних явищ: Промислової революції та епохи Просвітництва. Завдяки розвитку техніки виник новий тип суспільства – індустріальне суспільство, яке характеризується зростанням підприємництва, ослабленням ролі аристократії та церкви, підвищенням індивідуальної незалежності та відповідальності громадян, складанням інститутів ГС. У епоху Просвітництва наука перестала бути привілеєм невеликих груп населення, вчені, прагнучи загальнодоступності науки, проводили суспільні дискусії, створювали спеціальну літературу для поширення науки для тих верств населення, які раніше не були в ній зацікавлені (напр., публікації спеціально для жінок) і ін. Однією з ознак нової європейської цивілізації стала постійна наукова діяльність, спрямована на практичне втілення. На думку деяких учених, з цього періоду політика стає відносно самостійним простором, що керується і розвивається відповідно до своїх внутрішніх закономірностей [31].

Ідеї справедливої держави та ГС досліджував французький філософ-просвітителі та правознавець Ш.Л. де Монтеск'є (1689-1755 рр.). Монтеск'є розвинув і надав класичний вигляд запропонованої Локком ідеї поділу влади на три гілки, що однозначно є однією з основних передумов створення сильного ГС. Монтеск'є одним із перших дав визначення свободи як права робити все, що не заборонено законом. Хоча філософ розділяв ідеї природного права, він вважав за неможливе побудову універсальної системи суспільних законів через відмінності в «загальному дусі народів» [68] (тобто історичних передумовах, звичаях та культурі народів). На формування звичаїв і законів, на думку філософа, впливають багато факторів, які він поділив на фізичні та моральні причини. Моральні причини впливають на релігійні погляди та звичаї, а також на засади державного устрою.

Гарантами свободи є принцип поділу влади та ГС. Філософ виділяв три види правління: республіканське, монархічне та деспотичне. Якщо монархічна влада ґрунтується на честі, а деспотична – на страху, то республіканська влада ґрунтується на людській чесноті, «тільки там управління державою довіряється кожному громадянину» [68].

Під чеснотою він розумів любов до законів та батьківщини. Тому Монтеस्क'є вказував на особливу роль виховання в республіках. Цікавими є роздуми філософа про рівність: «Усі люди рівні в республіканських державах, вони рівні й у деспотичних державах: у першому випадку – тому, що вони – все, у другому – тому, що всі вони – ніщо» [68].

«Переконалим виразником інтересів задавлених злиднями і пригноблених» [1] був французький філософ-просвітитель і письменник Ж.-Ж. Руссо (1712-1778). Головною цінністю філософа була свобода, оскільки свобода дій і прагнення самовдосконалення і є характерною рисою людини від тварини. Руссо вважав, що у природному стані не існувало нерівності. Вона виникла лише з появою приватної власності. «Перший, хто, обгородивши ділянку землі, вигadaв: «Це моє!»... був справжнім засновником громадянського суспільства» [1], завданнями якого є підтримка громадянського миру та забезпечення прав власності. Держава ж утворилася з метою захисту майна багатих, отже, майнова нерівність перетворилася на політичну.

Руссо підтримував теорію суспільного договору, але як договір між рівними громадянами, як основу для суверенної республіканської держави, на противагу деспотичним державам. Основним завданням громадського договору філософ вважав «знайти таку форму асоціації, яка захищає всією спільною силою особистість та майно кожного з членів асоціації... і залишається такою ж вільною, як і раніше» [8].

Вагомий внесок у розвиток та подальше накопичення ідей ГС зробив «філософ свободи» І. Кант (1724–1804). Проблема свободи є основною проблемою філософа. Він протиставляє закони природи законам свободи,

називаючи їх моральними законами. Кант розділив право на приватне та публічне. Під приватним правом філософ мав на увазі відносини між індивідами, які ґрунтуються на принципах природного права, звідси випливає, що учасники цих відносин рівні та незалежні. Найкращою формою правління Кант вважав республіку з поділом влади, а основним завданням держави – гарантію свободи та прав своїх громадян.

Тему ГС не обходив стороною шотландський економіст та філософ-етик А. Сміт. Вчений зробив значний внесок у розвиток буржуазно-ринкових відносин та ідей класичного лібералізму. Дослідник не писав про ГС в цілому, але безліч елементів, які він досліджував, становлять частину ГС. Сміт вважав, що основою держави є приватна власність, якщо «власність не перевищує вартості двох-трьох днів праці, там існування уряду не потрібне» [9]. Обов'язком держави, на думку філософа, є захист кожного члена суспільства від інших його членів.

Сучасник і друг А. Сміта А. Фергюсон використав термін «ГС» для позначення сучасного суспільства. Історик та філософ написав знамениту роботу «Досвід історії громадянського суспільства», де проведено взаємозв'язок між виникненням ГС та зникненням традиційного суспільного устрою. Основною причиною цих змін філософ бачить у проникненні економічної складової у всі сфери життя людини та суспільства. Фергюсон робить висновок, що людина в новому світі покладається лише на себе, знижується рівень її участі у громадських справах, і в результаті відбувається саморуйнування суспільства. Тому філософ закликає громадян до добродійних вчинків (філантропії), вважаючи, що «щастя людини якраз і полягає у перетворенні свого соціального становища на головну рушійну силу його діяльності, у твердженні себе як члена спільноти, в серці якого шаленим полум'ям горить турбота про спільне благо» [9].

Автор Декларації незалежності США Т. Джефферсон (1743–1826 рр.) обстоював рівноправність громадян і був противником рабства, вважав, що «всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними

правами...» [13]. Моральні принципи є одним із центральних понять у філософії Джефферсона. В основі суспільства, на його думку, лежать свобода, істина, чесність та обов'язок. Мислитель пише про відповідальність громадянина за своє суспільство: «народ (nation), як суспільство, виховує моральну людину, і кожен її член несе особисту відповідальність за своє суспільство» [13]. Народ повинен мати важелі контролю над державою та боротися із проявом деспотії. Найкращою формою правління, на думку Джефферсона, є представницька республіка, т.к. «ніякий уряд неспроможна залишатися досить хорошим, якщо вона перебуває під постійним і невсипущим контролем народу, що зберігає свій дух опору» [13].

У формування поняття ГС у сучасному розумінні значний внесок зробив німецький філософ Г. Гегель (1770–1831 рр.). На думку філософа, ГС – це проміжний етап між сім'єю та державою, держава ж стоїть над ГС і є представником волі народу. ГС є приватною сферою громадян, які можуть об'єднуватись у різні групи та контролюються законом. У основі ГС лежать декларація про приватну власність, сім'я, релігія, мораль і борг. Його роль полягає у досягненні мети окремого громадянина, якої людина не зможе досягти один, самотійно. Гегель вважав, що ГС складається з трьох станів: землевласницький (дворяни та селяни), промисловий (фабриканти, торговці, ремісники) та загальний (чиновники), між якими йде постійне протиборство [14].

Гегель відкидав природно-правову теорію походження держави, вважаючи, що в природному стані панували безправ'я і свавілля. Тільки в державі людина здатна набути справжньої свободи. Він визнавав теорію поділу влади, проте вважав за неприпустиме протиставлення гілок влади, а показником єдності держави має служити монарх.

Протилежних ідей про ГС дотримувався німецький філософ, соціолог, економіст К. Маркс (1818-1883). На відміну від Гегеля Маркс спростовував ідею первинності держави, вважаючи ГС фундаментом глобального суспільства. На його думку, ГС утворилося в результаті виробничих

відносин. Згодом на цій основі було сформовано інші соціальні інститути, зокрема держава і право.

Новий час поставив перед науковцями, політиками та світовою спільнотою нові завдання та умови. Внутрішня політика та міжнародні відносини перестали бути привілеєм окремих груп, а громадяни (суспільство) перетворилися із суб'єктів на учасників та творців як державної, так і світової політики.

Багато дослідників вважають, що розвинене ГС сприяє оптимальному переходу від авторитаризму та тоталітаризму до демократії. У рамках цієї роботи автор розгляне основні концепції сучасних дослідників у цій сфері.

Американський політолог С. Хантінгтон висунув низку тез про зміну системи міжнародних відносин після закінчення холодної війни: на зміну політичній, ідеологічній та економічній ідентифікації приходить ідентифікація на культурній основі.

Про властивості та обов'язки суспільства писав американський політолог, один із творців сучасної теоретичної соціології Т. Парсонс (1902-1979 рр.). Соціолог розглядав суспільство як цілісну систему, вважаючи, що вона має бути згуртована і скоординована, повинна мати чітко поставлені цілі та вміння пристосуватися до зовнішнього середовища. У системі він виділив економічну, соціальну, політичну та духовну підсистеми, кожна з яких виконує функції у своїй сфері, але при цьому вони взаємозалежні та доповнюють одна одну.

Одним з найвидатніших вчених, які займаються питаннями ГС, є американський філософ і політолог Ф. Фукуяма (1952). Політолог вважає, що існують чотири рівні консолідації демократії: 1) ідеологія; 2) інститути (конституції, судові системи, партії, ринкові системи); 3) ГС; 4) культура.

Перший рівень є рівнем раціональної самосвідомості громадян та сприйняття легітимності влади, проте ідеології нестійкі та можуть раптово змінюватися. Другий рівень, на відміну від першого, більш стійкий, але також певною мірою схильний до маніпуляції з боку державної політики.

Третій рівень формується повільно і менш схильний до маніпулювання з боку держави, залежить від нього у зворотній пропорції. Філософ вважає, що існує прямий взаємозв'язок між культурою та ГС, «подібно до того, як демократичні інститути спочивають на здоровому ГС, ГС, у свою чергу, має попередників і передумови на рівні культури» [16]. На думку вченого, становлення інститутів ГС великою мірою залежить культурно-історичних традицій народу.

Філософ зазначає функцію згуртування ГС: «можна стверджувати, що справжнє значення громадянського суспільства і культури в сучасній демократичній державі лежить якраз у його здатності врівноважити або стримати роз'єднуючий індивідуалізм» [16].

Тему ГС також розглядає американо- ізраїльський соціолог, професор Університету Джорджа Вашингтона А. Етціоні. На його думку, інститути ГС є тим інструментом, який не дозволяє державі втручатися у приватне життя громадян. На думку Етціоні, держава не повинна формувати ГС, а має захищати його та створювати умови для його функціонування.

Етціоні також звертає увагу на «глобальне ГС», яке відіграє важливу роль у сучасній світовій політиці та може відстоювати свої ідеї, навіть шляхом тиску на провідні світові держави. Ефект інститутів глобального ГС «помітний у сферах, пов'язаних із захистом навколишнього середовища... боротьбою за заборону протипіхотних мін чи просуванням прав жінок» [24]. Серед найвідоміших міжнародних інститутів ГС можна виділити Червоний Хрест, Грінпіс та ін.

Принципи ГС розробляв англійський філософ та соціальний антрополог Е. Геллнер (1925–1995 рр.). Дослідник сформував концепцію «модульної людини». Він сприймав ГС як суспільство, яке може прийняти та асимілювати будь-які ідеології, релігії чи культури, несхожі на традиційні для цього суспільства, без жодних соціальних криз. Філософ вважав, що суть ГС полягає у формуванні зв'язків, які виявляються ефективними і водночас є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними... Відповідаючи на питання,

яким чином можуть існувати інститути та асоціації, що врівноважують державу і водночас не сковуючи по руках і ногах своїх членів, ми повинні сказати: це можливо головним чином завдяки модульності людини» [24].

Аналізом ГС займається німецький історик, представник нового напрямку соціальної історії, Ю. Кокка. Вчений вважає, що ГС є типом соціальної дії, яка розташована на стику економіки, держави та приватного життя громадян. Кокка відокремлює ГС як від держави, так і від ринку (аргументуючи це сучасною роллю ринку та його впливу на суспільство). Він зазначає взаємну залежність ГС, правової держави та вільного ринку. Для того, щоб інститути ГС могли нормально функціонувати та проводити громадські ініціативи в життя, потрібна правова держава, а сильне ГС зміцнює саму державу. Також, правова держава потрібна для згладжування негативних проявів у ГС: егоїзму, ворожого ставлення до реформ, фундаменталізму та реваншизму.

1.2. Місце партиципаторної демократії в громадянському суспільстві

Сьогодні Україна стоїть перед необхідністю реформування публічного управління та територіальної організації влади, ефективна реалізація яких сприятиме реалізації політики європейської інтеграції та розвитку співпраці з європейськими інститутами. Публічне управління має бути побудоване на користь людського розвитку та територіальних спільнот. І добробут населення країни має бути головним критерієм оцінки роботи публічної влади, як це має місце у більшості економічно розвинутих країн [18, с. 21-22].

Демократія у її ранніх історичних проявах зазвичай розумілася як форма громадського самоврядування, за якої громадяни брали безпосередню участь у законодавчій діяльності, брали участь у народних зборах, виборах з жеребкування, державної військової служби та інших державних установ.

Концепція "прямої демократії" (пряма демократія, демократія участі) має історичний пріоритет. Під прямими формами демократії розуміється «пряме владне вираження волі народу, яке тягне у себе правові наслідки із соціально значимих питань у формах, які не суперечать закону, гарантованому і передбаченому державою» [68, с. 5].

Місцева спільнота як основний носій повноважень місцевого самоврядування через слабку підтримку місцевого самоврядування владою, протиріччями та невідповідностями сучасним умовам механізмів участі громадян у місцевих справах реалізує їх дуже повільно та недосконало. Отже, існує необхідність у розробці інноваційних механізмів для розвитку територіального співтовариства, посилення його потенціалу, винаходи та впровадження нових форм залучення громадян до місцевого самоврядування, встановлення двосторонніх зв'язків між населенням та органами місцевого самоврядування, покращення нормативної підтримки спільноти.

ГС - це співтовариство вільних і рівноправних громадян, що у демократичному суспільстві, де система правління збалансована як її поділом на законодавчу, виконавчу і судову, а й широкої активністю громадян, які об'єднуються у політичні партії, громадські та релігійні організації, профспілки та інші групи інтересів, де свобода слова та інформації – це реальність, а не декларація. Це сукупність всіх громадян, їх вільних асоціацій, пов'язаних з суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, що знаходяться за межами держави, її політичного регулювання та регулювання, але гарантуються та захищаються державою [75, с. 13; 28, с. 54-55].

Вчені виділяють такі особливості ГС [28, с. 56]:

- відокремлення від державного устрою товариств, що складаються з громадян, їх громадських об'єднань та спілок;
- вільні відносини між суб'єктами ГС;
- визнання цивільних прав вище за державні закони;

- забезпечення права і свободи особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму;

- наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку;

- саморегулювання відносин між людьми, їх об'єднаннями та громадськими об'єднаннями на основі соціальних та ментальних норм регуляторів суспільного життя;

- багатство соціальних ініціатив;

- збереження відповідних традицій, культури тощо.

Етимологічні корені поняття «демократія» засновані на тому факті, що середня людина перебуває при владі і, таким чином, усі громадяни залучені до державного управління. Проте традиційні представницькі демократії прагнуть обмежити участь громадян у голосуванні, внаслідок чого фактичне управління суспільними справами здійснюється політиками.

Формування ГС, засноване на досвіді цивілізованих країн, - довгий і дуже складний процес. Він може існувати лише у державі з ефективною соціально орієнтованою та конкурентоспроможною економікою. У демократичному суспільстві, громадськість:

- планує роботу органів державної влади;
- дбає про систему налагодження тісної взаємодії з владою;
- відстежує громадську думку (зв'язки з громадськістю, поведінку та реакції);

- аналізує вплив державних процедур та дій на громадськість;
- модифікує політичні технології, якщо це суперечить інтересам суспільства;

- консультує та прогнозує створення нових методів, процедур взаємодії з державою;

- встановлює та підтримує двосторонні відносини між урядом та громадськістю;

- надає повну та своєчасну інформацію про дії влади.

Держава повністю залежить від суспільства, оскільки її існування можливе лише за сприятливого відношення громадськості [7, с. 23]. Держава як набагато «сильніший» суб'єкт суспільних відносин завжди може (коли це вигідно) повернутися до централізованої форми правління. В умовах нестабільного або перехідного політичного режиму вона схильна до постійних змін у бік адміністративної чи децентралізованої моделі, перша з яких характеризується прямим підпорядкуванням органів місцевого самоврядування органам державної влади. Вона завжди перебуває під загрозою повної «інтеграції» місцевого самоврядування до системи органів державної влади, а отже, і її трансформації до місцевого самоврядування [11, с. 17].

Верховенство закону та ГС передбачають прийняття нової моделі взаємовідносин між державою та громадянами, які є суб'єктами права. Права і свободи людини і громадянина розглядаються не як привілеї, надані владою, бо як ті, які становлять найважливішу об'єктивну складову соціокультурного середовища кожної людини, дану їй від народження - від природи чи Бога, залежно від світогляду. Будь-яке суспільство може успішно розвиватися лише тоді, коли воно засноване на чітко визначеній реальній цілі. Формування «нової історичної реальності» в Україні передбачає, по-перше, формування чіткого уявлення про суспільство, яке ми намагаємось збудувати; по-друге, формування правової позиції держави щодо громадянина. Ці завдання важливі для формування соціальної, правової держави та формування демократичного суспільства [26, с. 220].

Організація ГС забезпечується [33, с. 3]:

- наданням якісних та рентабельних державних послуг, які держава та комерційні організації не можуть надати самостійно, шляхом розроблення інноваційних підходів до надання таких послуг;
- поширенням благодійності та надання адресної та оперативної благодійної допомоги;

- неполітичним представництвом та просуванням інтересів різних груп населення;
- участю громадян у прийнятті рішень та, як наслідок, забезпеченням їх ефективності з урахуванням інтересів різних соціальних груп;
- здійсненням громадського контролю за рішеннями уряду та ведення ефективної боротьби з корупцією.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА КОРДОНОМ ТА В УКРАЇНІ

2.1. Досвід розвитку громадянського суспільства в зарубіжних країнах (на прикладах США та ФРН)

У зв'язку з тим, що інститути ГС в Україні знаходяться в процесі розвитку і ще не склалася ефективна система взаємодії між державою та ГС, доцільно буде розглянути діяльність інститутів ГС тих країн, де вона має багатовікову історію. З цією метою ми проаналізуємо історію та культуру громадянської активності у США та ФРН. Відомі американські дослідники в галузі порівняльної політології Г. Алмонд і С. Верба, аналізуючи суспільні відносини та громадянську культуру США та ФРН, зазначали: «У США незалежні структури виникли разом із створенням республіканських інститутів... існувала тенденція до обмеження функції уряду та будь-яких владних структур... » [34]; «демократичні політико-культурні тенденції у німецькому суспільстві існували і продовжують існувати. Вони були присутні і в ХІХ столітті, і в Веймарський період, і можуть спостерігатися сьогодні» [34].

США є четвертою державою у світі за територією (9 147 593 км²), населення країни на липень 2016 р. налічувало 323 995 528 осіб. (3 місце у світі) [81]. Особливістю країни є не лише етнічне, а й расове різноманіття населення: більшість громадян є білими (62%), латиноамериканське походження мають 18%, а чорношкіре населення становить 12%. Досить великий шар населення представлений азіатами (6%), тоді як американські індіанці та корінні народи Аляски становлять лише 1% від загального населення країни (хоча на Алясці корінне населення становить 16%). За індексом людського розвитку на 2020 рік країна знаходиться на 17-му місці.

Історія розвитку інститутів ГС в Америці має свою специфіку та особливості. На відміну від країн Старого світу, зі своєю багатовіковою історією та традиціями державності, США як держава утворилися завдяки успішним хвилям міграції європейських колоністів, а не в ході історичного розвитку корінних народів. Фундаментом Сполучених Штатів стало колоніальне суспільство: мігранти прибували в Америку у пошуках економічної та політичної свободи та будували суспільство на засадах свободи, рівноправності та незалежності. Колоністи мали культуру громадянської активності, займалися самоорганізацією і створювали організації ГС ще до здобуття незалежності та появи уряду США.

Сучасна Америка дотримується принципів, закладених у Декларації незалежності, і досі діє Конституція, прийнята в 1787 р.

Виходячи з вищесказаного, висока роль громадянської активності в сучасному суспільному житті країни, в якій функціонують приблизно 1,5 млн. неурядових організацій (далі – НУО), стає очевидним. Бюджет деяких НУО вимірюється мільярдами доларів, а бюджет інших значно менший, що багато в чому визначається сферою діяльності організації. Численність та різноспрямованість недержавних інститутів пояснюється і державною політикою у цій галузі. Хоча процедура утворення НУО може бути різною в різних штатах, будь-яка група людей, об'єднаних спільними інтересами, може формально зареєструватися як НУО, при цьому навіть не обов'язково бути громадянами США [79]. Для того, щоб максимально знизити ризик виникнення впливу політиків на створення нових НУО, у більшості штатів необхідно пройти лише невелику бюрократичну процедуру для організації НУО. Відповідно до принципів конституції США, можливість дискутувати є невід'ємною частиною демократії та в країні не заборонено діяльність таких організацій, ідеї яких можуть бути обурливими або образливими для інших громадян, крім терористичних організацій та організацій, що обмежують права інших громадян. НУО також звільняються від сплати податків, за винятком організацій, що підтримують політичні рухи, партії або політичних

лідерів. Основними доходами більшості організацій є членські внески та пожертвування, які надходять від приватних осіб та корпорацій, продажу товарів та послуг, а також державні гранти.

У США діє багато іноземних НУО, деякі з них відкрито підтримуються закордонними політичними партіями. Їхнє створення мають таку ж просту процедуру, як і внутрішні НУО, а також вони користуються тими самими податковими пільгами та обмеженнями. Серед іноземних інститутів ГС у США свою діяльність ведуть такі, як Інститут Гете та Інститут Конфуція, які переважно фінансуються за рахунок іноземних пожертвувань. Проте, іноземні НУО підпадають під дію акта «Про реєстрацію іноземних агентів» («The Foreign Agents Registration Act» – FARA), який зобов'язує особи, які діють як іноземні агенти, періодично публічно розкривати свої відносини з іноземним партнером, свою діяльність, доходи та джерела фінансування своєї діяльності. Слід зазначити, що FARA не обмежує та не регулює діяльність організацій чи інформацію, яку вони публікують [78].

У 2007 р. було створено онлайн платформу «Great Nonprofits», метою якої є розповсюджувати інформацію про різні НКО, дати людям можливість знайти потрібну їм організацію або оцінити її діяльність. Ми проаналізуємо низку інститутів ГС, які ведуть свою діяльність як в Америці, так і на міжнародній арені. Говорячи про інститути ГС на США, слід зазначити їх різноманітність і проникнення у всі сфери діяльності держави, впливом геть політичне і соціально-культурне життя країни. Завдяки НУО, американці здатні впливати на покращення роботи шкіл, прозорість адміністративних органів, безпеку на дорогах, зниження злочинності, реформи охорони здоров'я, міграційну політику тощо. НУО роблять значний внесок у збереження та поширення етнонаціональних культур, корінні народи та національні меншини активно об'єднуються у різні організації для збереження своєї культурної самобутності. Існує безліч об'єднань різних етнічних груп, які мають свої цілі та завдання: фінансова та соціальна підтримка представників свого етносу, захист їх прав і свобод, розвиток та

поширення культури, надання впливу на політиків для створення рівних можливостей та викорінення расової, етнічної чи релігійної нетерпимості.

Для підвищення рівня життя історично неспроможних міських спільнот у 1910 р. було сформовано «Національну міську лігу». Організація співпрацює з 88 партнерами та підтримує 300 спільнот у 36 штатах країни. Ліга веде свою діяльність у 4 основних напрямках: освіта, трудова зайнятість, забезпечення житлом та доступність охорони здоров'я [75]. Подібних цілей дотримується НУО «Комісія з планування африканських американців». Цілями організації є скорочення кількості безпритульних та вирішення суміжних проблем: усунення домашнього насильства, допомога ВІЛ-інфікованим та душевнохворим, боротьба з алкоголізмом та наркоманією, боротьба з безробіттям усередині громад. Стратегією Комісії є проведення тимчасового та постійного розселення безхатченків, а також соціальна підтримка, щоб як самотні, так і сім'ї відчували себе стабільно, отримали безпечне житло та зберігали свою особливість [77].

З метою захисту прав і свобод мігрантів веде свою діяльність НУО «Американська міграційна рада». Організація захищає права іммігрантів у судах, проводить освітні програми, що нагадують про те, що Америка будувалася мігрантами та про значний внесок іммігрантів у розвиток американської культури, а також сприяє міжкультурному обміну. Рада веде свою діяльність для створення більш людських та чесних підходів для вирішення проблем, пов'язаних із іммігрантами.

Однією з найбільших міжнародних НУО, що захищають права біженців, є організація, заснована в Америці, – «Refugees International» (RI). На 2014 рік, за даними ООН, 59,5 млн. людей стали біженцями.³³⁰ RI збирає інформацію по всьому світу про потреби біженців від них самих, експерти цієї організації є радниками в Адміністрації та Конгресі США, ООН, а також в урядах по всьому світу. Гуманітарною допомогою біженцям, а також тренінгом персоналу в країнах-реципієнтах біженців займається «American Refugee Committee International». Метою організації є допомога людям

відновити свою гідність, здоров'я, безпеку та самодостатність. НУО функціонує вже 35 років і веде свою діяльність у 11 країнах.

Існує низка організацій, що сприяють успішній інтеграції мігрантів у суспільство, такі як Upwardly Global (UG). Організація звертає увагу на проблему, яка актуальна не тільки в США, а й у багатьох розвинених країнах, включаючи Україну: багато мігрантів з вищою освітою не можуть працевлаштуватися за фахом, стають касирами, таксистами, нянями тощо. Тим самим країна-реципієнт втрачає цінні кадри і не реалізується потенціал мігрантів. Для допомоги іммігрантам у працевлаштуванні США UG активно співпрацює з компаніями, які шукають цінні кадри, перепідготовляє мігрантів, проводить для них тренінги і всіляко підтримує їх для створення рівних умов на ринку праці та повного розкриття їх економічного потенціалу в США.

Особливою популярністю користуються правозахисні організації. Захист права і свободи бідних верств населення є метою «Південного центру боротьби зі злиднями». Організація внесла значний внесок у скасування сегрегаційних законів, що залишилися, через позовні заяви, захищає громадянські права дітей, жінок, інвалідів, іммігрантів тощо. Діяльність центру не обмежується юридичною підтримкою етнічних меншин і іммігрантів, організація також займається моніторингом етнічних екстремістських груп на території США, навчанням толерантності в школах і створенням поліетнічних навчальних класів і т. д.

Широко поширені релігійні НУО, такі як «Католицька благодійність США». Організація проводить відновлювальні роботи після природних катастроф, дає укриття безхатченкам, збирає їжу для голодуючих, проводить медичне обслуговування для соціально незабезпечених, проводить навчальні курси для дітей та дорослих та інші соціальні акції.

Великою підтримкою серед громадян США користуються міжнародні НУО, які орієнтовані на захист прав і свобод людини та гуманітарну допомогу людям у країнах світу, що розвиваються. Однією з

найпопулярніших НУО за рейтингами Great Nonprofits, починаючи з 2012 р., є «African Library Project» (ALP). Метою організації є поширення освіти та освіти в Африці шляхом відкриття там бібліотек. НУО через пожертвування збирає книги в Америці та гроші для їх транспортування, відкриває в Африці бібліотеки та навчає персонал. Для активістів достатньо зібрати лише 1000 дитячих книг та 500 доларів, щоб відкрити 1 бібліотеку. Завдяки ALP були відкриті бібліотеки в 11 англomовних країнах континенту, загалом 1720 бібліотек та 1,8 млн. книг [76].

Проблема захисту прав дітей у країнах, що розвиваються, також входить у сферу інтересів американського ГС. Поліпшення життєвих умов соціально незабезпечених дітей у містечку Сан-Мігель-Дуеньяс (Гватемала) та їх освіта є метою Open Windows Foundation. Ця американська НУО забезпечує якісну освіту 2600 дітям району. Для покращення умов життя дітей у В'єтнамі було засновано американсько-в'єтнамську НУО Children of Vietnam (COV). Створена двома друзями (американцем та в'єтнамкою) у 1998 р., коли вони вдвох на скутері розвозили продукти першої необхідності дітям Дананга, зараз організація є великою міжнародною НУО. COV пропонує допомогу дітям з бідних сімей, самотнім матерям та дітям-інвалідам у В'єтнамі, надаючи їм їжу, освіту, медичні послуги та покращуючи умови життя. У 2014 р. організація отримала нагороду однієї з найрейтинговіших НУО Great Nonprofits.

Метою міжнародної НУО «Cultural Survival» (CS) є захист та підтримка прав людини, допомога у самоідентифікації, культурній та політичній стійкості корінних спільнот. Робота організації ґрунтується на Декларації ООН про права корінних народів. НУО допомагає корінним народам захищати свою землю, культуру та мову, надаючи їм стратегічне партнерство, знання та методи захисту своїх прав. Для реалізації своїх цілей організація проводить радіoproграми, що знайомлять корінні народи з міжнародними механізмами захисту прав людини; проводить міжнародні кампанії та програми з підтримки унікальних мов корінних народів, що

перебувають під загрозою зникнення (на території США із 139 мов корінних народів 70 знаходяться під загрозою зникнення).

Сучасна Німеччина є «ключовою ланкою європейської ліберальної демократії», найбільшою державою в Центральній Європі з міцною державною системою та однією з найрозвиненіших економік у світі. Населення Німеччини налічувало на 2020 рік 81 150 млн. осіб, 91% з яких німці, 2,4% турки та 6,1% інших національностей, більшу частину яких складають греки, італійці, євреї, поляки, росіяни, серби, хорвати та іспанці. Релігійний склад Німеччини: 34% католики, 34% протестанти, 3,7% мусульмани, 28,3% невіруючих та людей інших віросповідань. На території країни також живуть корінні нечисленні народи: сорби (лужицькі серби), цигани, данці, фризери.

Про рівень розвитку ГС в Німеччині можна судити за позиціями країни в міжнародних дослідженнях, таких як: індекс розвитку людського потенціалу, демократії, процвітання, індекси витрат на охорону здоров'я та освіти, науково-дослідну активність, екологічну ефективність, гендерну рівність, благодійність, стійкість суспільства, верховенства закону, свободи преси, сприйняття корупції, захисту прав власності, економічної свободи.

Коріння німецького ГС слід шукати в «бургерському суспільстві». Поняття «Bürger» у Німеччині виникло у IX ст. та означало людей, які захищають укріплені міста. Пізніше, коли мешканці міст здобули незалежність, термін став позначати добробутних громадян: купців, радників, членів більш престижних гільдій, на відміну від городян, які не могли увійти чи сформувати гільдію. Коли ж усі громадяни отримали право формувати гільдії та входити до порад, бюргерами почали називати всіх повноправних жителів міст.

До поняття «Bürgertum» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відносили невеликі міські спільноти, що здебільшого складаються з комерсантів, підприємців, банкірів, директорів, академічно освічених чиновників, професорів, викладачів гімназій, адвокатів, лікарів, духовних

осіб та журналістів. Ці люди були об'єднані загальною буржуазною культурою, відмінною від дворянської чи селянської. Буржуазна культура має на увазі під собою свободу підприємництва та свободу особистості, що є необхідним компонентом ГС.

У ході свого розвитку виділилися три основні принципи, на яких стоїть ГС Німеччини: самоврядування, субсидіарність, комунальна економіка. В даний час традиції бюргерської спільноти переплелися з традиціями ГС і мають форму НУО, союзів та громадянських ініціатив.

У Німеччині, враховуючи складний історичний період ХХ ст., все ж таки «вдалося переробити своє націонал-соціалістичне минуле, знайти критичний підхід до прозахідної політики ФРН та проаналізувати розпад НДР».

В даний час в країні існує безліч недержавних організацій, які вирішують цілий спектр питань, як соціально-політичних (профспілки, вільні групи виборців, об'єднання із захисту прав споживачів, природоохоронні групи), так і побутових (союзи охорони прав квартиронаймачів, організації сусідської взаємодопомоги), спортивні об'єднання та ін.). Такі організації контролюють дотримання прав громадян та вирішують конкретні проблеми. Отже, громадяни беруть частину відповідальності за власне благополуччя, що заохочується державою. Некомерційний сектор у Німеччині є серйозним актором та має потужну державну підтримку. Особливо тісна співпраця між державою та третім сектором спостерігається у сфері охорони здоров'я. Відповідальність у справах громадянської активності розділена між федеральними та регіональними рівнями. На федеральному рівні відповідальність несе Міністерство у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок і молоді. Міністерство розробляє програми для посилення волонтерства у ГС, координує державне прагнення розвивати ГС з метою збільшення ефективності ініціатив та програм, а також подальшого їх розвитку.

Інтернет-портал The Business Anti-Corruption Portal, який підтримується Європейським Союзом, Федеральним Міністерством економічного співробітництва та розвитку Німеччини, Міністерством підприємництва, інновацій та ремесел Великобританії тощо, дає високу оцінку свободі слова та організаціям ГС у Німеччині. Свобода слова у пресі та інтернеті не обмежуються як офіційно, так і на практиці. Німецькі мас-медіа вільні від політичних втручань, а редколегії незалежні. ЗМІ також відіграють важливу роль у боротьбі з корупцією. З інституцій (організацій) ГС заборонені лише ті, які активно виступають проти демократичних цінностей. Інститути ГС ефективно виконують контрольну функцію, коли підтримуються ЗМІ та громадською думкою.

Одним із найбільш актуальних питань у ФРН є питання мігрантів та біженців. У сучасній Німеччині проживає безліч представників різних етносів та конфесій. У зв'язку з цим було створено НВО «Асоціація міжкультурної ради у Німеччині». Метою Асоціації є здійснення обміну думок у мультикультурному суспільстві.

Фонд Фрідріха Еберта був заснований в 1925 р. як політичний заповіт першого президента Німеччини Ф. Еберта і дотримується соціал-демократичних традицій. Метою організації є сприяння розвитку вільного суспільства, сильних інституцій демократії, сталого економічного зростання та гідної роботи для всіх громадян. Ідеалами фонду є свобода, справедливість та солідарність. Його діяльність полягає у політико-просвітницькій роботі, стратегічних дослідженнях розвитку демократії, міжнародному співробітництві, підтримці обдарованої молоді [2].

У Німеччині вже давно функціонують сильні інститути ГС зі своїми традиціями та історичним досвідом. Німецький уряд тісно співпрацює з третім сектором, особливо у сферах охорони здоров'я та соціальних послуг.

На закінчення можна сказати, що НУО в сучасному світі набули особливого значення як у внутрішній політиці країн, так і на міжнародній арені. Міжнародні актори третього сектору можуть впливати на

найактуальніші проблеми людства: захищати права людини у всьому світі (у тому числі біженців), забезпечувати гуманітарною допомогою, чинити тиск на держави з метою захисту планети, збереження екосистеми та порятунку видів тварин, що вимирають, тощо. Сильні інститути ГС всередині країни дозволяють делегувати багато соціально-суспільних обов'язків із держави на громадян, що було показано на прикладі Німеччини та США. Слід зазначити, що обидві країни займають лідируючі позиції у різних світових рейтингах і входять до 10 країн із найвищим ВВП у світі. Завдяки активній співпраці між державою та ГС у цих країнах сформувалися сильні недержавні інститути, що захищають права людини, корінних народів, національних меншин та мігрантів, що сприяють збереженню та розвитку етнокультур, а також про них з метою підвищення толерантності та взаємної довіри. Таким чином, ГС у цих країнах відіграє значну роль у гармонізації міжнаціональних відносин та у мирному вирішенні міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, що стало особливо актуальним із збільшенням кількості мігрантів та біженців.

2.2. Форми партиципаторної демократії в Україні

Залучення громадян дозволяє вирішити низку проблем, пов'язаних, зокрема, із прийняттям непопулярних та болючих для громадян рішень, забезпеченням балансу інтересів у державних рішеннях та відображенням суспільної думки. Однак деякі чиновники все ще не готові до взаємодії з громадськістю і обмежують діалог з НУО шляхом обміну інформацією, оскільки останні вважають недостатньо професійними, щоб стати партнерами уряду. Деякі державні чиновники відзначають безініціативність більшості НУО. Практично не застосовуються механізми участі громадян, такі як громадські слухання, місцеві ініціативи, загальні збори громадян за місцем проживання. Навіть у містах, де процедура реалізації механізмів участі громадськості регулюється (законодавчими чи нормативними актами),

вони переважно регулюються на користь посадових осіб місцевих рад, а чи не конкретного громадянина чи спільноти загалом (див. Таблицю 2.1).

Таблиця 2.1.

Форми прямої демократії

Форма	Позитиви	Негативи
Місцеві референдуми	відображає безпосередню думку громадян; процедура проведення врегульована законодавчо; в деяких випадках є обов'язковим	щодо проведення значні фінансові витрати; складна процедура організації та проведення; пасивність громадян; можливість зловживань
Загальні збори громадян	доведення інформації до мешканців з боку органів місцевого самоврядування; одержання інформації або її уточнення (підтвердження) від членів громади; сприяння активізації участі громадян у справах місцевого самоврядування	пасивність громадян; відсутність ініціативних людей щодо проведення зборів; непередбачуваність результатів проведення зборів; не завжди ухвалені рішення вдається реалізувати на практиці
Місцеві ініціативи	високий рівень залучення громади до вирішення питань місцевого значення; можливість мешканцям впливати на рішення місцевої ради	законодавчо нерегульована процедура застосування; складна процедура внесення (ініціювання); не завжди результативні наслідки внесення місцевих ініціатив
Органи самоорганізації населення	допомога раді, виконкому у вирішенні питань місцевого значення; перекладення частини повноважень (благоустрій, дозвілля, охорона правопорядку) на ОСН; зворотний інформаційний зв'язок між громадою й органами місцевого самоврядування	значні фінансові витрати; відсутність ініціативних людей щодо створення ОСН; складність процедури створення й окремі організаційні та ресурсні перешкоди

На жаль, місцеві органи влади не створили рамки для співпраці (ресурси, дискусійну систему), які можуть забезпечити вплив громадян на підходи до вирішення різних проблем суспільства, незважаючи на те, що законодавство України надає громадянам можливості брати участь у процесі прийняття рішень та висловлювати свою позицію. Тому сьогодні Верховна Рада України розробляє пропозиції по удосконаленню регулювання місцевих референдумів, загальних зборів громадян за місцем проживання, місцевих ініціатив, громадських слухань, громадських організацій та ін.

Місцевий референдум – рішення територіальної громади з питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення, які є обов'язковими на території [58, ст. 7]. Референдуми, проведені в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях навесні 2014 року, суперечать Конституції України та Закону України «Про Всеукраїнський референдум», і теза про те, що це були місцеві референдуми, не відповідає дійсності. На наш погляд, у законі про місцевий референдум має бути чітко визначено тему місцевого референдуму, до якої входять усі питання, передбачені Конституцією України, законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та іншими законами до відання місцевого самоврядування. При цьому категорично не можуть бути поставлені питання, які загрожують національним інтересам України, а саме територіальна цілісність та устрій, демократія, зміна державних кордонів. Враховуючи гіркий досвід 2014 року, необхідно заборонити участь у місцевих референдумах осіб, які не зареєстровані у місцевій спільноті або є громадянами інших країн.

Місцеві ініціативи – члени територіальної спільноти мають право ініціювати розгляд у місцевій раді (як місцева ініціатива) будь-якого питання, яке віднесено до місцевого самоврядування [58, ст. 9]. Слід зазначити, що закон про місцеві ініціативи має зазначити, що місцева ініціатива – це форма прямої участі членів місцевого співтовариства у місцевому самоврядуванні, тобто осіб, які проживають за місцем реєстрації у відповідному місцевому співтоваристві. Місцева ініціатива – це письмова пропозиція з питань, важливих для конкретної територіальної спільноти (або її частини), подані у порядку, встановленому Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», до відповідної ради для розгляду та ухвалення рішення в межах своєї компетенції.

Загальні збори громадян - безпосередня участь громадян за місцем проживання відповідно до прописки при вирішенні питань місцевого значення. Рішення приймаються до уваги органами місцевого

самоврядування у своїй діяльності [58, ст. 8]. Слід зазначити, що загальні збори – це не «площа», де громадяни збираються виключно для протесту, а місце для обговорення нагальних загальних місцевих проблем та розгляду пропозицій щодо їх вирішення.

Громадські слухання - громада зустрічається з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких вони заслуховуються, порушують питання та вносять пропозиції з питань місцевого значення, що належать до місцевого самоврядування [58, ст. 13].

Органи самоорганізації населення – сільські, селищні, міські, районні у місті (у разі їх створення) поради дозволяють з ініціативи мешканців створювати будинкові, вуличні, мікрорайонні та інші органи самоорганізації населення. та передати їм частину своєї компетенції, фінансів, майна [58, ст. 14]. Події 2014 року довели, що українці вміють дуже добре та швидко організовуватися. Тому, з погляду, закон про органи самоорганізації населення має чітко визначати матеріально-технічне забезпечення органів самоорганізації населення.

Організації ГС значною мірою покладаються на іноземне фінансування та намагаються диверсифікувати свої джерела підтримки. Незважаючи на те, що державне фінансування громадських організацій зростає, значна частина бюджетних коштів розподіляється між лояльними організаціями без конкуренції з використанням корупційних схем. Таким чином, НУО на регіональному рівні залишаються вразливими, частково через недобросовісну конкуренцію за державне фінансування. Хоча уряд високо оцінив роль громадськості у просуванні демократичних ідей та реформуванні держави, ГС залишається під контролем держави. По-перше, уряд зажадав від антикорупційних активістів декларувати свої активи відповідно до закону, який критикувався з боку НУО та міжнародних спостерігачів, таких як Венеціанська комісія та ОБСЄ, за дискримінаційну практику та втручання у свободу об'єднань.

Такий тиск із боку держави розглядається як акт публічної помсти, наполегливий моніторинг реалізації антикорупційних реформ та декларування активів держслужбовців. У відповідь на критику уряд запропонував (але ще не схвалив) законодавчі зміни, які мають розширити механізм контролю для всіх груп ГС, які отримують іноземне фінансування. По-друге, громадські активісти, котрі борються з корупцією, і зацікавлені сторони наражаються на особливий ризик, оскільки стикаються з насильницькими (іноді зі смертельним наслідком) нападами та загрозами для свого життя. Зловмисники часто залишаються безкарними, що створює ґрунт для нових атак. Водночас радикальні праві соціальні групи пропагують нетерпимість та насильство щодо етнічних меншин та активісток-феміністок.

Хоча інтенсивність участі громадян та громадянської активності знижується, ГС стало набагато стійкішим, ніж раніше. Хоча може здатися, що перетворення у ГС відбуваються досить повільно, цей процес стає дедалі глибшим і незворотнім. Це унеможливує повернення до недемократичних практик, що переважали під час президентства Януковича, а у разі спрацювання тригера громадськість знову зможе швидко мобілізуватися. ГС в Україні виграло не одну демократичну революцію. Після Євромайдану громадськість змогла досягти еволюційних змін, які зрештою призведуть до демократичної консолідації.

Гармонійна взаємодія держави та ГС, що існує в єдиному суспільстві, має зміцнювати загально гуманістичні ідеали, відроджувати в окремих особах та їх об'єднаннях віру у справедливість державних інституцій [9, с. 48]. Таким чином, рівноправне суспільство громадян (політичних, економічних, соціальних, культурних та ін.), що не залежить від держави, але взаємодіє з ним для загального блага, є його основою, а держава у свою чергу, повинна захищати демократичні засади самоврядування. Інститути ГС мають стати міцною матеріальною основою права і свободи людини, таких як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації та інші [23]. Слід

зазначити, що фундаментальна роль демократії участі полягає не в заміні представницької демократії, що ґрунтується на розподілі влади, багатопартійній системі та вільних виборах, а в її доповненні та підвищенні функціональності. Для досягнення цієї мети партиципаторна демократія виконує кілька важливих функцій – вона [6, с. 38]:

- дає громадянам можливість брати участь у політичному житті на постійній основі, а не лише під час виборів, та створює для цього необхідні умови;

- створює платформу, за допомогою якої громадяни захищають свої законні інтереси та, таким чином, беруть участь у розвитку динамічного демократичного суспільства;

- робить діяльність органів публічного управління більш прозорою та доступною для виборців;

- сприяє підвищенню якості державної політики у її безперервній реалізації та контролює роль організацій ГС у реалізації прийнятої політики.

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695, одним із завдань визначає «Сприяння розвитку та підвищення спроможності інститутів громадянського суспільства» [29]. Таким чином, ефективне партнерство публічного управління та громадських об'єднань визначається як своєрідна платформа для створення соціального капіталу для сталого регіонального розвитку.

На законодавчому рівні необхідно встановити якісно нову модель організації життя людини та суспільства, в якій державний механізм спрямований на реалізацію та захист прав та свобод людини. Нова стратегія партнерства між урядом та ГС України має ґрунтуватися на усвідомленні, перш за все, уряд, характер його існування та ролі та щоденного виконання основних завдань уряду:

- надавати суспільству своєчасну, об'єктивну та повну інформацію про законодавство, діяльність державних/місцевих органів влади, державні послуги та місцеві ініціативи;
- роз'яснювати свою політику та рішення, інформувати громадськість про пріоритети місцевого співтовариства, регіону та країни;
- забезпечити відкритість, доступність та підзвітність територіальній спільноті, якій вони покликані служити;
- консультиватися з громадськістю, враховувати інтереси та проблеми людей при розстановці пріоритетів, плануванні програм та послуг, розробці ініціатив;
- постійно підтримувати діалог із громадськістю, який впливає із права громадян звертатися до уряду та бути почутими у ньому;
- постійно перебувати в діалозі з громадськістю, щоб досліджувати, оцінювати та брати до уваги потреби громадян та їх очікування для найбільш ефективного реагування на них.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Розвиток громадянського суспільства в Україні в умовах пандемії COVID-19

У березні 2020 року Всесвітня організація охорони здоров'я оголосила про всесвітню пандемію коронавірусу (COVID-19). Пандемія – це епідемія, що охоплює світове інфекційне захворювання, яке часто супроводжується відсутністю у населення імунітету до цього вірусу, відсутністю вакцин, моделей лікування та профілактики захворювання [68, с. 125].

Глобальна пандемія є серйозною небезпекою для людства в 21 столітті, залишаючи лише руйнівні наслідки, що перевищують збитки, завдані стихійними лихами та війнами. З історії питання ясно, що чим мобільніше населення, тим частіше місцеві епідемії перетворюються на величезні пандемії.

З 12 березня 2020 року населення України, як і весь світ, було змушене перейти на самоізоляцію через глобальне поширення COVID-19. Карантин виявився одним із найефективніших способів захистити себе та свою сім'ю від хвороби. Проте зупинка транспорту, виробництва, включаючи торгівлю, ресторани, туризм та послуги, призвела до швидкого зниження доходів населення та зростання кредиту, що призвело до побоювань та невпевненості у завтрашньому дні.

Щоб покращити ситуацію, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Міністерство охорони здоров'я України (МОЗ) встановили чіткі правила гігієни, які має дотримуватися кожен. Влада почала вживати заходів щодо покращення умов життя під час пандемії, таких як прийняття Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з метою надання додаткових соціальних та економічних гарантій за рахунок поширення вірусу

COVID-19», згідно з яким Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), які об'єктивно унеможливили виконання зобов'язань, включали епідемію, тривалі зупинки транспорту, надзвичайні ситуації, обмеження з боку органів державної влади.

Загалом цивільне законодавство України містить невичерпний перелік обставин непереборної сили та є прикладом для більш точної орієнтації сторін на зобов'язуючі відносини. Зокрема, у цей важкий час, коли люди здебільшого втратили можливість заробляти гроші, одна з місій ГС - продовжувати взаємодію його суб'єктів у рамках закону відповідно до законодавства, глобальних рекомендацій у галузі охорони здоров'я, наданих для дотримання юридичних зобов'язань або договору [68, с. 125]. І державна, і приватна сфери суспільного життя порушені коронавірусною хворобою. Юридичні особи мають адекватно реагувати на кризу та шукати нові можливості для розвитку.

На даному етапі ефективному розвитку ГС в Україні перешкоджає низький та ситуативний рівень соціальної активності громадян. Приклади вищих форм соціальної активності (протесту) у незалежній Україні – Майдан 2004 р. як реакція на фальсифікацію виборчого процесу та Євромайдан 2013-2014 рр. як результат різкої зміни політичного вектора національної політики та економіки, корупція уряду, ухвалення низки антидемократичних законів. Позитивними досягненнями такої реакції ГС в Україні стали його демократизація, перехід до парламентсько-президентської республіки, люстрація влади [73, с. 94].

Справа в тому, що протягом усіх років незалежності нашої держави довіра громадян один до одного, «до людей, а не до інститутів» завжди залишалася стабільною. Волонтерський рух, розпочатий у найкритичніші місяці 2014 року, зараз набирає обертів в Україні. Пандемічна криза стає індикатором становлення ГС, яке за своєю природою має високий рівень розвитку соціальної системи і навіть у розвинених демократіях не раз і назавжди. Це завжди динамічний процес, що вимагає всіх суспільних зусиль

для підтримки та відтворення ГС у нових формах. Її організація забезпечується наданням якісних соціальних послуг; поширення благодійності; адресна допомога; участь громадян у прийнятті рішень; здійснення громадського контролю за державою та ведення ефективної боротьби з корупцією.

У таких умовах доцільно говорити про системне державно-цивільне партнерство, якому в Україні перешкоджає збереження владою радянської традиції нав'язування суспільству системи поглядів окремої правлячої групи; здійснення інтересів правлячої еліти у прийнятому регламенті; існування державних ЗМІ. Це призводить до правового нігілізму. Сьогодні ЗМІ не усвідомлюють себе важливим соціальним інститутом через низький рівень довіри з боку громадян України. Насамперед, це прояв здорового «соціального інстинкту», який має підштовхнути розвиток ЗМІ до об'єктивності, соціальної критики для реального захисту інтересів народу.

Під час пандемічної кризи стало зрозумілим, що держава покладає великі надії на волонтерство, оскільки не може приділяти належної уваги всім соціальним проблемам, спричиненим COVID-19. Зокрема, у сфері освіти, де державою було вжито ситуативних заходів. З березня 2020 практично всі заклади освіти перейшли на дистанційне навчання. Це загострило низку соціально-економічних проблем: нерівний доступ до якісної освіти через різний рівень добробуту сімей; відсутність повноцінного харчування школярів, які отримували їх у школах безплатно; забезпечення освіти для дітей із особливими потребами; організація догляду дітей молодшого шкільного віку вдома та ін. Пандемія фактично порушила освітній процес дітей, що у складних соціально-економічних умовах.

Проте Урядом України вжито необхідних заходів для забезпечення безперервності освітнього процесу: уроки у цифровому форматі доступні в Інтернеті; надано онлайн-ресурси для дистанційного навчання. Міносвіти врахувало відсутність комп'ютерів та інтернету у деяких школярів і 17 березня 2020 року запровадило трансляцію уроків для всіх класів на

телебаченні. Проте, залишаються невирішеними питання надання освітніх послуг дітям, які перебувають у важких життєвих умовах; організація практичних занять у професійних та вищих закладах освіти, що потребують фізичної присутності учнів та студентів; матеріально-технічне забезпечення закладів освіти для дистанційного навчання, а також санітарно-гігієнічними засобами.

У нинішніх умовах ГС не повинно замінювати уряд для виконання державних завдань – централізованої фінансової допомоги чи законодавчих змін. Держави з розвинутою демократією щодо ролі ГС систематично залучають громадян та його асоціації до формування державної політики. Це дозволяє звільнити державу від виконання деяких надмірно обтяжливих йому соціальних завдань при збереженні високих соціальних стандартів для населення; підвищити якість публічно-правових рішень за рахунок урахування потреб населення. Проте вжиті владою заходи щодо боротьби та подолання кризи вирішили дилему «суспільство та безпека», «права і свободи» не на користь демократії. Це ще раз доводить, що авторитарний спосіб здійснення політичної влади гальмує розвиток ГС.

Ідеологія лібералізму є основою сучасної демократії та ГС. Криза соціальної відповідальності, що виникла напередодні пандемії через поширення глобальних проблем, з одного боку, веде до занепаду глобального ліберального порядку, а з іншого - потребує розробки універсальних стратегій подолання таких явищ. Таким чином, 2020 та 2021 рр. запам'яталися численними протестами за демократизацію суспільного життя у світі, посилення захисту прав людини, ефективну боротьбу з корупцією, відмову від політики «затягування поясів», вжиття заходів щодо припинення кліматичних змін. Антикризові заходи викликали суспільний попит на жорсткий уряд, посилення контролю за свободою слова, преси та цензуру ЗМІ під приводом боротьби з «дезінформацією» щодо поширення коронавірусної хвороби. У результаті участь громадськості у політичному житті обмежена. Ось чому заява ООН від 14 квітня 2020 року про те, що ГС

повинно мати можливість брати участь у реалізації спеціальних заходів або обмежень з боку національної влади для встановлення юридичної відповідальності за поширення хибної інформації про пандемію, не приховувало боротьби з реальними соціальними викликами, які були включені до порядку денного минулого року. У разі пандемії ГС має змінитися, створюючи антикризові стратегії, такі як: збір коштів соціально вразливих груп; допомога службам охорони здоров'я у запобіганні розповсюдженню COVID-19; ініціація онлайн-курсів навчання для людей, які втратили роботу, та надання їм юридичних консультацій, у тому числі безкоштовних, за трудовим законодавством; залучення приватних та міжнародних неурядових організацій до боротьби з пандемією.

За умов пандемії доцільно говорити про системне державно-громадське партнерство. З моменту оголошення карантину (березень 2020 р.) світова спільнота зазнала жорстких обмежувальних карантинних заходів для збереження здоров'я населення. Історія показала, що пандемії можуть бути більш руйнівними, ніж війни та стихійні лиха. Мобільність населення перетворила епідемію на пандемію, глобалізувала її, що означало глобалізацію боротьби з нею. ВООЗ та Міністерство охорони здоров'я розробили чіткі правила гігієни, додаткові соціальні та економічні зобов'язання, що вимагають від суб'єктів вживання адекватних заходів у відповідь і пошуку нових можливостей для розвитку в умовах кризи. Пандемія стала показником становлення ГС та активізувала волонтерський рух в Україні. В умовах епідемії національний уряд не зміг належним чином вирішити всі соціально-економічні проблеми, що виникли. Значним став досвід розвинених демократій, які активно залучають ГС до вирішення проблеми.

Боротьба з пандемією загострила кризу ідеології ліберальної демократії, що є основою ГС. Міжнародні інституції негайно відреагували, попередивши, що держава не повинна виключати ГС з участі в політичному

процесі, а має розробити з ним обмежувальні заходи у разі пандемії, щоб зберегти демократію.

Таким чином, світова спільнота продемонструвала, що ГС, як і раніше, здатне боротися з пандемією коронавірусу, а підтримання рівноправного партнерства між державою та суспільством у побудові постпандемічного світопорядку можливе лише в країнах із розвиненими демократичними традиціями.

3.2. Напрями розвитку громадянського суспільства в Україні

Враховуючи раніше сформовані проблемні зони в організаційно-правових інструментах взаємодії держави та ГС, необхідно надати відповідні рекомендації.

1. Бажано заповнити прогалини у процедурі громадських консультацій. Одне з рішень – ухвалення Закону України «Про громадські консультації», проект якого зараз широко обговорюється у суспільному середовищі. Закон передбачає порядок проведення громадських консультацій при розробці та ухваленні рішень на всіх рівнях влади, включаючи проведення громадських консультацій із Президентом України та Верховною Радою України.

2. Центральним органам влади рекомендується вдосконалити чинні нормативно-правові документи щодо регулювання громадських рад при органах виконавчої влади на місцевому рівні, а також упорядкувати та уніфікувати їхню роботу при місцевих радах.

3. Оскільки культура участі інститутів ГС у розробці та реалізації державної політики в Україні зростає, рекомендується, щоб відповідні центральні органи виконавчої влади проаналізували результати провідних неурядових аналітичних організацій, що працюють над покращенням державного управління за допомогою з метою подальшої розробки та

реалізації спільних рішень державного управління, особливо у галузі модернізації державного управління.

4. Необхідно посилити інституційну підтримку взаємодії держави з інститутами ГС. З цією метою необхідно рекомендувати центральним та місцевим органам громадського управління створити (або уповноважити існуючі) структурні підрозділи, відповідальні за реалізацію державної політики, що сприяє розвитку ГС.

5. Місцева публічна влада рекомендує підвищити рівень участі місцевих публічних активів у наданні соціальних послуг на аутсорсингу. В рамках цього механізму є доцільним створення спільних об'єднань, у рамках яких значне коло проблем на рівні територіальних спільнот могло б вирішуватися спільними зусиллями на принципах партнерства.

Можна зазначити, що наявний потенціал ГС може бути додатковим ресурсом для вирішення проблем, що існують у країні. Відповідно до роз'яснення Мін'юсту України щодо взаємодії держави та інститутів ГС, сьогодні ця взаємодія здійснюється у таких правових формах:

1. Участь інститутів ГС у нормотворчій діяльності держави.
2. Участь інститутів ГС у правоохоронній діяльності держави, що забезпечується:
 - передачею повноважень державних органів у повному обсязі;
 - часткова передача повноважень державних органів;
 - громадський контроль.
3. Участь інститутів ГС у правоохоронній діяльності держави, що забезпечується:
 - реалізацією права складання протоколів про адміністративні правопорушення;
 - участь інститутів ГС у діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення охорони громадського порядку;
 - реалізація права вживати спільно зі співробітниками поліції заходів щодо припинення адміністративних правопорушень та злочинів.

Таким чином, сприяючи розвитку ГС, держава:

- частково звільняється від функції надання соціальних послуг за збереження високих соціальних стандартів для населення;
- підвищує якість публічно-правових рішень за рахунок повнішого обліку потреб населення, альтернатив та можливих наслідків рішень;
- підвищує рівень довіри до органів державної влади та рівень легітимності публічно-правових рішень;
- забезпечує готовність населення правильно виконувати публічно-правові рішення.

Таким чином, баланс між організаціями ГС та державними інституціями є важливим фактором сталого демократичного розвитку, який має ґрунтуватися на усвідомленні урядом та громадянами відповідальності за рішення на різних рівнях (від місцевого до національного) та повсякденному виконанні кожного завдання. Органи державного управління в процесі побудови демократичних принципів у країні повинні зосередитися на таких кроках:

- надавати суспільству своєчасну, точну та повну інформацію про законодавство, послуги та ініціативи;
- роз'яснювати свою політику та рішення, інформувати громадськість про пріоритети країни;
- забезпечити відкритість, доступність та підзвітність спільноти, якій вони покликані служити;
- консультуватися з громадськістю, враховувати інтереси та проблеми людей при розстановці пріоритетів, плануванні програм та послуг, розробці ініціатив;
- постійно підтримувати діалог з громадськістю, що впливає з права громадян звертатися до уряду і бути почутими в ньому.

Побудова ефективних партнерських відносин між громадянами та органами державної влади передбачає постійний аналіз проблем, оцінку проблем та інтересів, розвиток взаємодії, співробітництва та взаємної

відповідальності; налагодження двосторонньої комунікації, спрямованої на спільний пошук шляхів вирішення найактуальніших проблем; забезпечення суспільної довіри до влади. Конструктивне співробітництво органів державної влади з організаціями ГС є важливою умовою існування успішної демократичної держави, оскільки активні громадяни, реалізуючи свій потенціал, виступають партнерами держави у реалізації соціальних, економічних та правоохоронних функцій.

Основними проблемами у взаємодії органів державного управління з організаціями ГС можуть бути: спроби використати ОГС у латентному політичному процесі; створення штучних громадських рухів та ініціатив; відсутність фінансових інструментів та організаційних можливостей у ОГО; ігнорування пропозицій та проєктів ОГС з боку органів державної влади.

Важливими умовами для конструктивної взаємодії та співпраці державних органів з громадянами є:

- готовність цих суб'єктів до державно-державної взаємодії та зміцнення такої співпраці;
- субсидіарність інститутів ГС, яка необхідна як для зацікавленості влади у співпраці з громадянами, так і для чіткого та точного представлення їхніх інтересів;
- наявність інституційних правових та організаційних кордонів співпраці як держави, так і громадськості, а також основи для партнерства (стійкі форми їх взаємодії).

Таким чином, досвід розвитку цивілізованих країн показує, що формування ГС – тривалий та дуже складний процес. Сьогодні актуальною стала розробка перспективного підходу до оцінки української історії, а також незалежної та автономної політичної та ідеологічної позиції щодо оцінки розвитку ГС в Україні. Своєрідність та протиріччя перехідного суспільства полягає в тому, що складність перехідного процесу визначає, з одного боку, посилення регулюючої ролі держави, з іншого – розвиток ГС. Цей факт підтверджує необхідність дослідження ролі держави у перехідному

суспільстві, розробки механізмів його впливу на соціальні процеси, визначення шляху трансформації у державу з верховенством права та способів її досягнення, перетворення перехідного суспільства на ГС.

Аналізуючи європейський та вітчизняний досвід, можна стверджувати, що сьогодні основними шляхами побудови ГС в Україні є:

- 1) підвищення політичної культури народу та створення нових можливостей для участі громадян у громадському житті;
- 2) посилення приватизаційного процесу у всіх сферах суспільного життя та формування реального інституту ГС ринкового та неринкового характеру;
- 3) максимізація сфери судового захисту права і свободи людини та формування поваги до закону та правопорядку;
- 4) постійне вдосконалення механізму контролю, тобто механізму зворотного зв'язку від суспільства до країни;
- 5) на основі встановлення найширших зв'язків із зарубіжними країнами, зміцнення свободи інформації та гласності;
- 6) підвищення обізнаності населення та подолання негативних соціальних явищ і т. д.

Недоліком чинної Конституції України є відсутність згадки про ГС. Отже, є очевидна необхідність у внесенні поправок до Основного закону, що, своєю чергою, має допомогти покращити конституційні засади ГС. Вітчизняні юристи та науковці дотримуються двох основних концептуальних підходів до внесення змін до Конституції України. Згідно з першим способом, в оновленій редакції Основного закону окремий розділ має бути присвячений конституційним принципам ГС та формуванню його відносин із державою. Відповідно до другого методу, це недоцільно, тому необхідно обмежити включення нових положень про ГС до Конституції України та внести деякі конкретні зміни та доповнення для розширення прав та можливостей організацій ГС та їх членів.

Аналіз зарубіжного досвіду формування конституційних основ ГС підтверджує використання другого методу. У конституціях розвинених демократій та країн, які недавно вступили на шлях переходу до демократії, немає окремого розділу, присвяченого ГС. У конституціях деяких зарубіжних країн навіть не згадується поняття «ГС». Отже, з урахуванням вищезазначених умов, до розділу 1 Конституції України слід додати таку статтю: «Держава сприяє розвитку громадянського суспільства» та принцип взаємовідносин між державою та ГС має бути політикою, що сприяє просуванню розвитку ГС в Україні [49].

Крім того, у контексті оновлення законодавства та необхідності виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань, інші статті та положення Конституції України мають бути змінені, у тому числі: надання права на мирні збори всім особам, які перебувають в Україні на законних підставах, а не просто громадянам України; право на об'єднання має бути доступним для всіх, включаючи громадян інших країн та осіб без громадянства; запровадження конституційних гарантій недоторканності приватної власності як економічної передумови ГС та ін.

Важливими факторами становлення ГС є: регулювання розвитку соціально-етнічних, етнонаціональних відносин з урахуванням принципу рівноправності всіх націй та етнічних груп; регулювання сімейних та подружніх відносин, спрямоване на зміцнення соціальних, духовних, моральних, матеріальних засад сім'ї, виконання її функцій як найважливішого соціального інституту; створення умов для заохочення продуктивної трудової активності, зростання соціально-економічної активності населення, відтворення та всебічної реалізації трудового потенціалу людей, мотивації трудової активності кожної працездатної людини.

Світовий та вітчизняний досвід показує, що успішний розвиток суспільства та держави залежить від повної реалізації прав та свобод кожної людини. Завдяки вільному вибору життя, волі, енергії, адекватним діям люди

формують ГС як систему всіх складних та різноманітних соціальних відносин: політичних, економічних, правових, релігійних, культурних, етнічних та інших. Визнання, дотримання та захист прав і свобод людини – головна мета та важливий інструмент правової демократичної держави, яка прагне забезпечити добробут, гідність, безпеку суспільства, високу конкурентоспроможність країни у світовому співтоваристві. Важливим показником активності інститутів ГС є рівень розвиненості суспільної ініціативи та самоврядування. Оптимізація функціонування та взаємодії інститутів ГС має забезпечувати реалізацію суспільної ініціативи населення шляхом інформування громадян про те, що єдиним джерелом та верховним носієм влади є народ, влада держави, його суверенітет походить із суверенітету держави. Реалізація цих заходів спрямована на формування вільних та відповідальних громадян, верховенства закону та громадського руху, які допоможуть Україні стати повноправним партнером у світовій спільноті з ефективними економічними зв'язками, високим освітнім, культурним та духовним потенціалом.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі проведено аналіз розвитку ідей громадянського суспільства, взаємодії держави та громадян починаючи з часів Античності з урахуванням впливу процесів глобалізації на етнополітичні взаємини та національну самоідентифікацію. Ставлення до проблематики взаємовідносини держави та суспільства були різними у різних епохах. При проведенні аналізу теоретичних підходів до цієї проблематики на Європейському континенті в рамках шести епох (античність, середньовіччя, відродження, просвітництво, новий та новітній час), наочно видно, яким чином змінювалася роль громадянської активності та ініціативності в державі залежно від історико-політичних та соціально-економічних умов конкретного періоду. Особливе значення приділяється культурі громадянської активності, оскільки у країнах, де історично сформувалися громадянська культура та культура громадянської самоорганізації, існують механізми взаємовідносини між державними та цивільними інститутами, громадяни виявляють ініціативу та відчують соціальну потребу об'єднуватися у існуючих НУО чи створювати нові; третій сектор робить значний внесок у захист права і свободи людини, у вдосконалення законодавства та розвитку правової культури суспільства.

Хоча серед вчених немає єдиного розуміння визначення та сутнісного наповнення громадянського суспільства, необхідним є факт наявності сильних інститутів громадянської самоорганізації для розвитку демократичних традицій, репрезентації суспільних настроїв, захисту громадянських свобод та формування громадянської ідентичності. Особливої актуальності інститути громадянського суспільства набувають у сучасних умовах, т.к. глобалізація, міграційні процеси та велика кількість біженців призвели до збільшення етноконфесійного складу та культурної різноманітності багатьох країн світу. Третій сектор є дієвим механізмом для захисту прав і свобод корінних народів, етнічних меншин та біженців, а

також мирного регулювання етнополітичних конфліктів та розвитку міжкультурного діалогу.

Незважаючи на жорстку централізовану систему державного управління та виключення широких верств населення з активного суспільного та політичного життя протягом практично всієї попередньої історії держави, у сучасному українському суспільстві існують культурно-моральні передумови розвитку сильних інститутів громадянського суспільства. Важливою передумовою розвитку громадянського суспільства є патріотизм українського народу.

Для порівняння можна вказати найважливіші практики громадянського суспільства, що існують в інших країнах. Історія громадянської самоорганізації в США почалася ще до здобуття незалежності та формування державності. Утворення ж державності відбувалося в умовах багатонаціональності та багатоконфесійності. У сучасних США активні громадяни мають повну свободу об'єднуватися в НУО та створювати нові, самі ж інститути громадянського суспільства не оподатковуються та мають право займатися будь-яким родом діяльності (крім терористичну чи іншу протиправну). У країні також дозволені іноземні НУО. Хоча їхня діяльність не обмежена, вони змушені публічно розкривати її, свої доходи та фінансування, а також свої відносини з іноземним партнером, що регулюється актом «Про реєстрацію іноземних агентів» (FARA).

Значним є внесок третього сектора на захист права і свободи корінних народів, етнічних меншин, чорношкірого населення і біженців. Громадянські організації брали участь у скасуванні сегрегаційних законів, розробці та прийнятті законів, що стосуються американських індіанців, існує безліч НУО, які надають юридичну підтримку для етнічних спільнот. Багато хто з цих організацій стали авторитетними радниками для державних органів. Крім правозахисних організацій у США широко поширені НУО, метою яких є боротьба з бідністю та безробіттям в етнічних громадах, надання житла для

бездомних та біженців, інтеграція мігрантів та їхнє оптимальне працевлаштування.

Поняття громадянського суспільства у Німеччині тісно пов'язані з поняттям «Бюргерське суспільство», якого наприкінці XVIII – початку XIX ст. відносили невеликі міські спільноти, об'єднані загальною буржуазною культурою. Незважаючи на складний період XX століття, німецьке суспільство змогло переробити трагічні сторінки своєї історії, пов'язані з націонал-соціалізмом, фашистською ідеологією та агресією, відтворити демократичні традиції, перетворилося на одну з провідних країн світу з економічного та суспільного розвитку.

В даний час у ФРН існує безліч інститутів громадянського суспільства, які є серйозними акторами внутрішньої політики та всіляко заохочуються державою. НУО корінних народів Німеччини (сорби, цигани, данці, фризи) активно співпрацюють із місцевими урядами, проводять культурні та освітні заходи, форуми та конкурси, вирішують місцеві суспільні проблеми тощо. Взаємодія НУО корінних народів із місцевими державними органами є позитивним прикладом участі громадянського суспільства у регулюванні міжетнічних проблем.

Виходячи з того, що в Німеччині особливо актуальним є питання мігрантів та біженців, у країні діють НУО для захисту їхніх прав, юридичної та медичної допомоги, боротьби з дискримінацією та нетерпимістю. Громадянські інститути роблять істотний внесок у здійснення міжкультурного діалогу в мультикультурному суспільстві, розробку та поліпшення концепцій спільного проживання, створення експертних рад як на громадському, так і державному рівнях.

Значним є той факт, що на міжнародній арені діє безліч НУО, які мають штаб квартири в США та ФРН, деякі з них мають статус спостерігача в ООН. Самі ж країни входять до передових країн у багатьох міжнародних рейтингах.

На сучасному етапі в Україні діють як правозахисні, так і етнокультурні та релігійні організації, метою яких є проведення освітніх та культурних заходів для поширення та розвиток своєї культури, боротьби з етнофобією та ксенофобією. Особливий внесок у розвиток етнокультур, міжкультурного діалогу та формування громадянської нації роблять НКА. Останні активно співпрацюють як з місцевими органами влади, так і з урядом, проводять національні свята та відзначають пам'ятні дні, створюють навчальні матеріали для вивчення національної мови, випускають та поширюють збірки національного фольклору, літературні альманахи, проводять культурні виставки та фестивалі, наукові круглі столи та конференції.

Існують серйозні перешкоди для подальшого розвитку сильних інститутів третього сектора, а їхня діяльність не носить масового характеру, проте також існує суспільна потреба та політична воля для функціонування сильних інститутів громадянського суспільства. Урядові інституції прагнуть розвитку третього сектора, підтримуючи ініціативи НУО, полегшуючи механізми взаємодії з громадянським суспільством.

Проте, розвиток громадянського суспільства в Україні утруднюється через низку причин, ключовими з яких є недовіра до влади, до поліції та ЗМІ, поширеність корупції, слабкий середній клас і великий розрив між багатими та бідними, а також висока кількість громадян, які проживають за межею бідності. Хоча в країні існують активно діючі громадські організації, їхня діяльність недостатньо висвітлюється у ЗМІ, їм не вистачає фінансування. Але при цьому в суспільстві існує високий потенціал розвитку сильних інститутів громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко Д.Ю. Формування громадянського суспільства в умовах сьогодення [Електронний ресурс] / Д.Ю. Акуленко // Альманах права. – 2021. - Вип. 12. - С. 109-114. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ap_2021_12_20
2. Алкум Майсара. Міжнародний досвід організації конструктивного діалогу між організаціями громадянського суспільства та державними органами. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 11. С. 134-137.
3. Андрійчук Т. Державна підтримка розвитку громадянського суспільства в Україні у 2007-2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія. Соціологія. Право. 2020. № 4 (48). С. 36-42.
4. Андрійчук Т. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства: проблеми організаційно-функціонального забезпечення [Електронний ресурс] / Т. Андрійчук // Політичні дослідження. - 2021. - № 2. - С. 80-96. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Politst_2021_2_6
5. Андрійчук Т. Урядові рішення як складова розвитку громадянського суспільства. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 4 (66). С. 60-71.
6. Асанова А.А. Готовність інститутів громадянського суспільства до демократії участі / А.А. Асанова // Наукові праці. Державне управління. – 2013. – Вип. 202. – Т. 214. – С. 37–41.
7. Афонін Е.А. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е.А. Афонін, Л.В. Гонюкова, Р.В. Войтович. – К.: Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. – 160 с.
8. Афонін Е.А. Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е.А. Афонін, Л.В. Гонюкова, Р.В. Войтович. – К.: Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. – 160 с.

9. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності / Ю. Бальцій // Вісн. Центр. виборч. комісії. – 2008. – № 1(11). – С. 46–49.
10. Барматова С.П. Громадянське суспільство в Україні: тенденції та загрози. Ринок праці та зайнятість населення. 2012. №1. С. 27-29.
11. Батанов О.В. Сучасні законопроектні ініціативи в сфері муніципальної партисипативної демократії в Україні з позиції теорії муніципалізму / О.В. Батанов, В.В. Кравченко, Х.В. Приходько // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 3. – С. 15–23.
12. Бекешкіна І. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. URL: [dif.org.ua/ article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukrainipoglyad-gromadyan](http://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukrainipoglyad-gromadyan)
13. Берченко Г.В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. ...канд. юр. наук. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. 20 с.
14. Богініч О.Л. Відповідальність держави перед громадянським суспільством: окремі питання теорії [Електронний ресурс] / О.Л. Богініч // Правова держава. - 2021. - Вип. 32. - С. 73-81. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2021_32_9
15. Бондаренко Н. Громадянське суспільство в Україні: історико-правові аспекти становлення та розвитку. Форум права. 2017. №5. С.57-63.
16. Бондаренко Н. Громадянське суспільство в умовах пандемії [Електронний ресурс] / Н. Бондаренко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. - 2021. - № 1. - С. 80–89. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2021_1_11
17. Васильєв Г.Ю., Воднік В.Д., Волянська О.В. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / за ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
18. Васильєва О.І. Запровадження механізмів демократії участі / О.І. Васильєва // Місцеве самоврядування – основа сталого розвитку України: матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю

- (Київ, 16 травня 2014 р.): у 2 т. / за наук. ред. Ю.В. Ковбасюка, К.О. Ващенко, С.В. Загороднюка. – К.: НАДУ, 2014. – Т. 2. – С. 21-23.
19. Вітковська І.М. Соціальна відповідальність громадських організацій в Україні: сучасний стан. Український соціум. 2020. № 3 (74). С. 35-43.
 20. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майбороди. К.: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 64 с.
 21. Ворожейкина Т. Гражданское общество: что дальше? Отечественные записки. 2014. № 3 (60). URL: strana-ozru/2014/3/grazhdanskoe-obshchestvo-что-dalshe
 22. Гомоляко О.В. Концептуальне розуміння взаємодії громадянського суспільства і влади при формуванні публічної політики [Електронний ресурс] / О.В. Гомоляко // Інвестиції: практика та досвід. - 2021. - № 1. - С. 149-154.
 23. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.
 24. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку: аналітична доповідь / за заг. ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. К.: НІСД, 2018. 128 с.
 25. Гураль П.Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 13–16.
 26. Гурицька М.С. Громадянське суспільство: теорія і практика / М.С. Гурицька // Вісн. СевДТУ. – Вип. 91 «Політологія» : зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 219-222.
 27. Дем'яненко О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління і права. 2019. № 4. С. 27-37.
 28. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л.

- Дегтерьова, А. Кудряченко; за заг ред. В. Бебика. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.
29. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
30. Деякі питання діяльності Державного агентства розвитку молоді та громадянського суспільства: постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2019 № 1171. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1171-2019-%D0%BF>
31. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 № 1378. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>.
32. Динник І.П. Роль громадянського суспільства у протидії пандемії COVID-19 [Електронний ресурс] / І.П. Динник // Інвестиції: практика та досвід. – 2021. - № 9. - С. 131-136.
33. Доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні / А.В. Єрмолаєв, Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський та ін. – К.: НІСД, 2012.
34. Древаль В.Ю. Сутність та особливості постановня інституту громадянського суспільства [Електронний ресурс] / В.Ю. Древаль // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. - 2021. - № 4. - С. 123-129. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2021_4_15
35. Імплементация Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки: моніторингове дослідження. К.: Офіс Ради Європи в Україні, 2019. 124 с.
36. Індекс сталості організацій громадянського суспільства в Україні зростає. URL: detector.media/infospace/article/182667/20-11-20-indeks-stalosti
37. Козар Ю.Ю. Базові засади розбудови інституту громадянського суспільства в Україні: європейський та вітчизняний досвід [Електронний

- ресурс] / Ю.Ю. Козар // Правовий часопис Донбасу. - 2021. - № 3. - С. 19-26. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2021_3_4
38. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254.
39. Корнієвський О. Українське громадянське суспільство: до оцінки нинішніх спроможностей та перспектив розвитку. International scientific and practical conference „Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU”. Wloclawek, Republic of Poland, October 30–31, 2020. Wloclawek : Baltija Publishing, 2020. P. 128-132.
40. Крисаченко В. Громадянське суспільство в Україні: стратегії та стратегіями функціонування і розвитку [Електронний ресурс] / В. Крисаченко // Українознавство. - 2021. - № 1. - С. 121-140. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2021_1_19
41. Луканова В.В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство – довкілля». Гілея: науковий вісник. Вип. 127. С. 229-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_127_61.
42. Лясота А.Є. Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2018. Т. 21. № 10. С. 142–148.
43. Магновський І.Й. Децентралізація публічної влади – невід’ємна складова розвитку громадянського суспільства в Україні: теоретико-правовий аспект [Електронний ресурс] / І.Й. Магновський // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. - 2021. - Вип. 2. - С. 49-59. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2021_2_6
44. Мальчиков Ф.В. Роль інститутів громадянського суспільства в публічному адмініструванні [Електронний ресурс] / Ф.В. Мальчиков, О.К. Толстанов // Інвестиції: практика та досвід. - 2021. - № 15. - С. 93-99.

45. Матійчик А. Волонтерська діяльність як детермінанта розвитку громадянського суспільства. Грані. 2016. № 8. С. 100-107.
46. Мельник Л.А. Європейський досвід ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. Інвестиції: практика та досвід. 2019. № 4. С. 119-124.
47. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2025 роки. Проєкт. URL: dogs.google.com/document/d/1/ebwVQFp
48. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки. 26.02.2016. № 68/216. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n20>
49. Німецька державна організація // Business Anti-Corruption Portal: [сайт]. URL: <http://www.business-anti-corruption.com/country-profiles/europe-central-asia/germany/civil-society.aspx>
50. Опалько Ю.В. Перспективи удосконалення конституційних засад громадянського суспільства в процесі реформування Конституції України: аналітична записка. Київ, 2018. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1147/>
51. Пандемія COVID-19 як основний виклик системі освіти у 2020/2021 н.р. Освітня аналітика України. 2020. Вип. 3. С. 82-83.
52. Панькова В.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. Український соціум. 2016. № 2 (57). С. 25–40.
53. Переосмислюючи відносини: як діяти громадянському суспільству в новій системі координат. URL: euprostitir.org.ua/stories/143083
54. Питання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства: (зі змінами згідно з УПУ № 190 від 27.06.2018): Указ Президента України № 487 від 04.11.2016. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2016#Text17.

55. Підготовка проекту Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitkugromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannyarozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki>
56. Про громадські об'єднання: Закон України № 4752-VI від 22.03.2012. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text
57. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо положень про управління (відділи) з питань взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю апаратів центральних і місцевих органів виконавчої влади : наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 26.03.2003 № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0059603-03>
58. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
59. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016>
60. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24.03.2012 № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/212/2012>
61. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 № 1035. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1035-2007-%D1%80>
62. Сенча С. Інституціональне забезпечення публічно-управлінської діяльності у сфері розвитку громадянського суспільства в Україні. Вчені

- записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 100-107.
63. Серета Ю. Український парадокс: сильне громадянське суспільство – слабкий вплив на владу. Як змінити ситуацію. URL: voxukraine.org/uk/socialnyi-capital/
64. Сорока С.В. Особливості інституціоналізації співпраці органів публічного управління з організаціями громадянського суспільства [Електронний ресурс] / С.В. Сорока, С.В. Лізаковська // Вісник Херсонського національного технічного університету. - 2021. - № 2. - С. 161-169. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdtu_2021_2_22
65. Ткачук І. Зміна підходів до державного фінансування громадських організацій в Україні. Економічний аналіз. 2020. Т. 30. № 1. Ч. 2. С. 156–165.
66. Токарева У.Д. Міжнародний досвід публічного управління у сфері суспільної та громадянської безбар'єрності [Електронний ресурс] / У.Д. Токарева // Інвестиції: практика та досвід. - 2021. - № 11. - С. 135–140.
67. Участь громадськості у законодавчому процесі: інформ.-аналіт. дослідж. Програми сприяння Парламенту України ун-ту Індіани (США); за ред. А.М. Євгенєвої. – К.: Лабораторія законодавч. ініціатив, 2006. – С. 48.
68. Фрончко В. В. Пандемія коронавірусу (COVID-19) як форс-мажорна обставина щодо виконання договірних зобов'язань. Актуальні проблеми правознавства. 2020. Вип. 2. С. 125-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/argpr_2020_2_23.
69. Шайгородський Ю. Розвиток громадянського суспільства та проблема „дефіциту демократії”. Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 332-367.
70. Шак Р. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу [Електронний ресурс] / Р. Шак // Вісник Національного університету

- "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки. - 2021. - Т. 8, № 2. - С. 108-115. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2021_8_2_18
71. Шевченко М. Концептуальні засади розбудови громадянського суспільства в Україні. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». 2006. № 2. URL: http://novup.kpi.ua/2006-2/11_Shevchenko.pdf
 72. Шпорлюк Р. Шляхи формування нації і громадянського суспільства в пострадянських країнах. К., 2001. 236 с.
 73. Шульженко Ф.П. Конституційні та адміністративно-правові питання становлення громадянського суспільства в Україні. Історико-політичні студії. 2015. № 1. С. 94-100.
 74. Що таке демократія? Словник-посібник для школярів / М. Шимановський, А. Ткачук, Д. Гнелиця. – К. : Ін-т громад. сусп-ва, 2002. – 40 с.
 75. National Urban League: [сайт]. URL: <http://nul.iamempowered.com> Upwardly Global: [сайт]. URL: <https://www.upwardlyglobal.org>
 76. African Library Project: [сайт]. URL: <https://www.africanlibraryproject.org/> Upwardly Global: [сайт]. URL: <https://www.upwardlyglobal.org> National Urban League: [сайт]. URL: <http://nul.iamempowered.com>
 77. Association for Advancement of Colored People: [сайт]. URL: <http://www.naacp.org/>
 78. FARA// The United States Department of Justice: [сайт]. URL: <https://www.fara.gov/>
 79. Non-Governmental Organizations (NGOs) в США // US Department of State: [сайт]. URL: <https://www.state.gov/s/d/rm/index.htm#mission>
 80. Sherwin AC, Більше про бургера / Ann C. Sherwin: Німеччина-Еанліс Перекладач: [сайт]. URL: <http://asherwin.com/resources/glossary/buerger/>
 81. The World Factbook, США // Central Intelligence Agency: [сайт]. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/us.html>